

לתרבות יהודית

האגף לתרבות תורנית
במשרד החינוך, התרבות והספורט
הוצאה לאור: מחלקת הפירסומים
העורך: ד"ר אריה סטריקובסקי

צום הקמישי

תוכן עניינים

- [הרב יוסף דב סולובייצ'יק - על השואה](#)
[ג' האזנר, מ' בגין וא' ידלין - הלמזג את זיכרון השואה והגבורה עם תשעה באב?](#)
[ד"ר הלל זיידמן - בליל זה יבכיון](#)
[א' סטריקובסקי - מניכור לקרבת אלוהים - מגילת איכה כדרמה](#)
[ד"ר יעל לוי - נשים בבניין בית המקדש](#)
[בלפור חקק - תפילת נחם חדשה](#)
[פרופ' אהרן מירסקי - איך אברא המספד; כל העיר נהלכה](#)
[ינודב קפלון - אלם איום מטהר](#)

הרב י"ד סולובייצ'יק על השואה

'אין להוסיף מועד שבר...'

משנות השואה ואילך העלו כמה פעמים את ההצעה לקבוע יום אבל מיוחד לחורבן אירופה, ותמיד היתה תשובת רבנו עפ"י מה שאנחנו אומרים בקינה לט' באב שנתחברה על קדושי אשפירה וורמיזא ומגנצא (המתחילה "מי יתן ראשי מים")
 "... וכי אין להוסיף מועד שבר ותבערה,
 ואין להקדים זולתי לאחרה,
 תחת כן היום [בט"ב] לוייתי אעוררה,
 ואספדה ואילילה ואבכה בנפש מרה".

כלומר, שהאבלות של תשעה באב כוללת בתוכה לא רק האבלות על חורבן הבית, אלא על כל הפוגרומים ועל כל החורבנות של כל שנות הגלות כולה.

עפ"י הרב צבי שכטר, נפש הרב, עמ' קצז-ח

משיב חכמים אחר...

כמה צדיקים וגדולי תורה יעצו לחסידיהם שלא לעזוב את אירופה קודם למלחמת העולם השנייה, ולבסוף יצא שנהרגו כולם בידי הנאצים הארורים, ימח שמם. ופעם בדרשה התבטא רבנו על כל אותם הצדיקים שהיה עניין זה בבחינת "משיב חכמים אחר ודעתם יסכל". [וכוונתו היתה על פי הגמ' בגיטין פרק הניזקין (נו): שרבי יוחנן בן זכאי ביקש מאספסיינוס שלושה דברים בלבד: תן לי יבנה וחכמיה וכו', קרי עליה רב יוסף ואיתימא ר' עקיבא, "משיב חכמים אחר ודעתם יסכל", איבעי למימר ליה לשבקינהו הדא זימנא (היה לו לבקש: הניח להם בפעם זו)].

הרב צבי שכטר, מפניני הרב, עמ' קד

אנחנו והעולם

פעם שאלתי את מרן הגרי"ד זצ"ל בקשר לעריכת כנס בעד התלמידים שבבית הספר שלנו ליום השואה, מה דעתו על כך, ומה עלינו להדגיש. והשיב לי מרן בהתרגשות ובהקפדה יתירה, "מי מכריח אותך לעשות את זה? למה לך להכניס שאלות לראש התלמידים, שאלות שלא תוכל להשיב עליהן?" והמשיך מרן, "נתבקשתי לנאום ולדבר על השואה, ולא יכולתי. מי יכול לדבר על זה? ומה יכולים כבר לומר? והיום יש באוניברסיטאות קתדראות על השואה ופרופסורים על השואה, ומה יכולים כבר לומר? לרובינשטיין יש תשובות על זה". שאלתי את מרן, מי הוא רובינשטיין? "לא ראית את ספרו (האנגלי) 'לאחר אושוויץ' לו יש כל התשובות!" המשיך במרירות ובלעג שנון.

נבהלתי מאד מדברי מרן זצ"ל, ומעמדתו האיתנה והרגישה, והרהבתי עוז להסביר למרן זצ"ל שהתכנית שעליה נדברנו היא הצגה שמראה את היהודים בימים ההם - של חושך וצלמוות, ובחוסר כל, איך שמסרו את נפשם להתפלל ולקיים מצוות כמו מצה בפסח, נר חנוכה, וכו', והעיקר להדגיש את מסירות הנפש לקודשי האומה, ואמונתם החזקה של אחינו בני ישראל בתקופה הנוראה הזו. וכשמוע מרן את דברי, נחה דעתו, ואמר שעלינו להדגיש שלושה דברים:

א. שאנחנו היהודים באמריקה לא עזרנו לאחינו בעמק ההשמדה, ואשמים אנחנו על אחינו אשר ידענו בצרת נפשם בהתחננם אלינו, על ידי שליחים, ולא הושטנו מספיק עזרה על ידי השתדלות אצל ממשלת ארצות הברית וארגונים אחרים על מנת להציל מה שהיה אפשר להציל.

ב. שגם שאר מדינות העולם אשמים על שלא הרימו קול זעקה למחות, ולא השתמשו ביכולתם, ובכלי המלחמה שברשותם, להכשיל את ההשמדה. והנה שני שומרי זכויות האדם המפורסמים ביותר בתקופה הזו הם: גאנדי והרופא ד"ר אלברט שווייצר (שהקדיש את זמנו וכוחותיו באפריקה לרפאות את החולים המסכנים שם), שניהם כאחד לא הרימו קול זעקה ומחאה על האכזריות, ההרג וההשמדה שהגרמנים ימח שמם עסקו בהם בכל כוחם.

ג. ובכל עת שהיהודים בכל מקום שהם נמצאים בסכנה וזקוקים לעזרה, חייבים אנו לעשות כל מה שבידינו לעזור, ולהשתמש בכל האמצעים העומדים לרשותנו.

(שם)

באמצע מלחמת העולם השנייה דרש רבנו פעם בבוסטון והזכיר את הפסוק בתחילת ספר איכה, 'בכה תבכה בלילה', ורש"י הביא ביאור אחד מהגמ' סנהדרין (קד): "למה בלילה? שכל הבוכה בלילה, השומע קולו בוכה עמו".

במשך כל התקופות תמיד היו פוגרומים ושחיטות ורדיפות, ותמיד היו שמה מקצת מדינות, או קבוצות של בני אדם, שהזדהו עם כלל ישראל, בבחינת "בכו עמו". אבל כעת, בעת צרה זו, לא נמצאה אף מדינה בכל העולם כולו שתתנהג בבחינת "בכו עמו" ונתקיים בנו הפירוש האחר שבגמ' שמה, שכל הבוכה בלילה, כוכבים ומזלות (הנראים בלילה) בוכים עמו, כלומר, שמן השמים בכו עלינו, בבחינת 'במסתרם תבכה נפשי' (עיין גמ' חגיגה ה:), בבתי גואי (בחדרים פנימיים), אבל אף אחת מאומות העולם לא השתתפה בצערנו. (שמעתי מהר"ר ישראל שורין, מאפרת, שלמד אז בכולל רבנו שבבוסטון).

שם, עמ' קה

דיון בכנסת על ההצעה למזג את יום כז בניסן, יום זיכרון השואה והגבורה, עם יום תשעה באב

גדעון האוזנר

אדוני היושב-ראש, כנסת נכבדה, בעת מסעו של ראש הממשלה בארצות-הברית, נתפרסמה הודעה כי ראש הממשלה, בשיחתו שם עם הרב סולובייצ'ק, חיווה דעתו כי ראוי שיום זיכרון השואה והגבורה ואולי גם יום אחר יתמזגו או יכללו ביום תשעה באב. ניתן פרסום רב לדבר, בהבלטה יתרה, וגם מי שאינו נמנה

עם תומכיו הקבועים של ראש הממשלה יודע שאין הוא משחית דבריו לריק. יש על כן מקום להניח כי אכן הכוונה היא להמשיך ביוזמה זו, במגמה להשיג את מיזוג יום זיכרון השואה והגבורה בתשעה באב.

יום זיכרון השואה והגבורה נתקבל לאחר דיון נוקב וממושך בכנסת. הכוונה היתה ליחד יום קרוב ככל היותר ליום מרד גיטו ורשה, אשר פרץ, כידוע, בערב פסח. הואיל ולא ניתן הדבר ליחד לכך את ערב פסח, ובוודאי לא את התאריך הלועזי של 19 באפריל, גמרה הכנסת אומר לקבוע לכך יום קרוב והוא כז בניסן. תאריך זה לא רק נכתב בספר החוקים ולא רק נקבע בלוח השנה היהודי כיום זיכרון; הוא נחרת גם על לוח הלבבות של העם בארץ ובתפוצות. הוא מאחד את המוני בית ישראל – דתיים וחילוניים, מסורתיים ואחרים – מכל השכבות. כל מי שהשתתף אפילו באסיפת זיכרון אחת בארץ או בתפוצות יודע כי יום זה מלכד את העם, וכפי שהשואה שטפה ועברה כמטה זעם את האומה כולה, כך מאחד יום הזיכרון את שרידי החרב בזיכרון השואה והגבורה.

אין בדעתי לפגוע כהוא-זה בקדושתו של יום תשעה באב, המסמל את חורבן המקדש ואת חורבן הארץ. אבל יום השואה מסמל את חורבן העם בדורותינו. תשעה באב, הנהוג כיום אבל מאז חורבן הבית הראשון, יבטל למעשה ויבלע את יום זיכרון השואה והגבורה. מה יעשה יהודי חרד בערב יום "מאוחד" זה? הילך לבית-הכנסת לומר קינות על חורבן הבית או ילך לאסיפת זיכרון בהר- הזיכרון בירושלים? לאן נלך – לאסיפת זיכרון או לכותל, להקיף את העיר העתיקה על החומה, כנהוג מימים ימימה?

...והרי ראש הממשלה הוא זה אשר בצדק טען כי השואה היא הרקע להווייתנו בישראל, כי עם אשר עבר שואה לא יחזור עוד להיות מה שהיה מקודם וכי העולם עמד מנגד בימים הנוראים ההם. בשם לקחי השואה, בשם העם שנותר לפליטה, דיבר ראש הממשלה באוזני אישי ארצות-הברית והעולם. איך אפשר לבסס את הטיעון ההוא, המוסרי, המדיני, לקחי השואה, ובו בזמן לומר שאין לנו צורך ביום זיכרון מיוחד לאירוע מחריד זה בתולדות ישראל?

נכון, רבים ימי האבל בלוח השנה שלנו, רבים מדי. עם הנמצא על במת ההיסטוריה זה כארבעת אלפים שנה צבר ימי זיכרון רבים בתולדותיו. ימי האבל רבים מימי השמחה. אבל זהו מעט מן המחיר שהעם יכול וחייב לשלם בעד זה שהוא ממשיך לצעוד על במת ההיסטוריה וחדש נעוריו במדינתו.

ולבסוף, אדוני היושב-ראש, אין זה ניסיון ראשון בתולדות ישראל לבטל ימי אבל. הניסיון נעשה עוד בימי שיבת ציון הראשונה, לאחר חורבן בית ראשון. זכרו של אותו ניסיון מצוי בספר זכריה, כאשר הכהנים והנביאים פנו אל הנביא ושאלו אותו שמא אפשר כבר עכשיו, לאחר שיבת ציון, לבטל את יום צום תשעה באב, הוא יום צום החמישי, וכך אמרו: "האבכה בחודש החמישי הנזר כאשר עשיתי זה כמה שנים?" והנביא ענה בשם ה': האם בשבילי אתם צמים? "אמור אל כל עם הארץ ואל הכהנים לאמור: כי צמתם וספוד בחמישי ובשביעי וזה שבעים שנה, הצום צמתני אני? וכי תאכלו וכי תשתו הלא אתם האוכלים ואתם השותים" (זכריה ז, ה-ו).

לא למען פולחן דרוש יום צום תשעה באב ולא כדי לצאת ידי חובת השואה דרוש לנו יום זיכרון השואה והגבורה. לנו הוא דרוש, למעננו, למען הלקחים שנפיק ממנו ולמען ישריין אותנו בהחלטתנו הנחושה כי לא תהיה עוד שואה.

הנביא זכריה חוזר לנושא אחר כך בפרק ח ואומר: יבוא יום ויבוטלו כל ארבעת הצומות, גם צום גדליה, גם עשרה בטבת, גם שבעה- עשר בתמוז, וגם יום צום תשעה באב. יבוא יום ובו "צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים והאמת והשלום אהבו." יבוא יום, כשישרור השלום ותשרור האמת בינינו לבין עצמנו, ביחסים בין עם לעם, וישרור השלום באזור, אז יהיה מקום לחשוב על יוזמה כזאת. כעת, בדורנו, אני מציע לראש הממשלה לחדול ולמשוך ידו מיוזמה זו. הדבר מחריד את ניצולי השואה ואת שרידיה ומדאיג רבים רבים.

אני מציע כי הכנסת תחווה דעתה בכיוון זה ותדון בנושא.

ראש-הממשלה מנחם בגין

אדוני היושב-ראש, מורי ורבותי חברי הכנסת, אני עולה להשיב על הצעתו של חבר-הכנסת האוזנר בדחילו ורחימו. אנחנו מדברים על אסון האסונות שקרה לעמנו, שלא יישכח לעולמים. לא רק בדורנו אלא גם בדורות הבאים.

וראשית תשובתי - העמדת ההצעה על תיקנה ועל אמיתותה. לא הצעתי לבטל את יום השואה. נהפוך הוא, הצעתי שיהיה יום התייחדות עם השואה והוא יהיה בתשעה באב.

ועתה אסביר לכנסת מה הניע אותי, לא רק בזמן הביקור בארצות-הברית אלא במשך שנים רבות, לחשוב על הרעיון הזה. רבותינו קבעו גם את יום האבל על המקדש הראשון בתשעה באב אף-על-פי שאין הוכחות כי דווקא ביום ההוא נחרב. מה הטעם? משום שיש גבול לביטוי הצער והאבל. רבותינו ידעו את נפש האדם ולכן לא רצו שיהיו שני ימי אבל על חורבן בית תפארתנו וקבעו אותו יום אחד, הוא תשעה באב.

חכמינו בדורות אחרים קבעו שהזיכרון של אחד המאורעות הכבירים בתולדותינו, בלי רצח עם, הלא הוא גירוש ספרד, יהיה בתשעה באב. עוד לפני כן, בהקשר של מסעי הצלב, קבעו חכמי הדור שזכר קידוש השם במגנצה ובוורמיזה יהיה בתשעה באב. זאת היא המסורת, והיא נכונה.

באה עלינו השואה הזאת. לא הצעתי, כפי שאמרתי כבר, לוותר על זיכרון השואה, ובאשר לגבורה אייחד את דברי בהמשך לתשובתי. תשעה באב הוא סמל של מקור תלאותינו וצרותינו. מאז נחרב בית תפארתנו החלו הייסורים של עמנו לפני 1907 שנים, וכל ימי האבל שדיברתי עליהם חוברו לאותו יום האבל שהיה זכור בתפוצות הגולה בהתייחדות של המונים, של כל הלבבות. אני זוכר כילד וכנער את תשעה באב בקהילה היהודית שבה נולדתי וגדלתי. המונים המונים של בית ישראל זרמו לבתי-הכנסת וישבו על הרצפה ואמרו "איכה" ואמרו קינות. אחת הקינות היא על קדושי וורמיזה ומגנצה.

היום בתשעה באב לא זה המצב. אני נתראיינתי לפני צאתי מארצות-הברית, וזה היה יום תשעה באב, ואמרתי באוזני מיליונים אמריקנים: יום זה מיוחד במינו, ולכן אפתח במקום תשובה על השאלה הראשונה בהזכרת העובדה שלפני 1907 שנים הסתערו הלגינות החמישי והשנים-עשר על הר-הבית, הציתוהו, החריבוהו, שיעבדו את עמנו ופתחו את כל פרשת תלאותינו וצרותינו במשך יותר מ-1800 שנה. אמרו לי אחר כך יהודים: בפעם הראשונה אנחנו שמענו על היום הזה. עד כדי כך.

גם בארץ יש המשיגים אם בתשעה באב יכולים אנו לדבר על ירושלים הבזויה ועל העיר המושפלת, והיו גם השגות של כל מיני חכמים. נכון שנוהרים רבבות יהודים דתיים לכותל באותו יום, אבל נשאל את עצמנו: האם הדור הצעיר מתייחד באותו יום, שאסור לבטלו? את התשובה אינני צריך להזכיר. אם נזכור בתשעה באב את השואה, את חורבן הארץ, את חורבן העם, זה יהיה יום מיוחד בחיי העם במולדת ובתפוצות; זה יהיה יום אבל כן, אמיתי, לא רק בדור שלנו אלא גם בדורות הבאים, על-פי המסורת של עמנו, על-פי קביעת חכמינו.

אינני מתפלא כלל על שאחד מאדירי התורה, הרב סולובייצ'יק, הביע מיד הסכמתו לכך שיום השואה לא יבוטל ויהיה לדורות בתשעה באב, ואני יכול לומר היום בכנסת, אדוני היושב-ראש, שהזדמן לי להתייעץ עם שני הרבנים הראשיים, עם הראשון-לציון ועם הרב גורן. שניהם הביעו הסכמתם לרעיון הזה, ורק אז אנחנו באמת נאחד את העם כולו סביב יום השואה, סביב זיכרון השואה. זה רעיון נכון.

באשר לגבורה - לא הצעתי לבטל את יום הגבורה בקשר עם השמדת עמנו. נהפוך הוא. אני מציע שביום הזיכרון לגיבורי ישראל, הלא הוא ערב יום העצמאות, יהיה יום זיכרון לפרטיזאנים וללוחמי הגיטאות. מעולם לא יכולתי להבין איך אפשר להפריד בין דם לדם, בין גבורה לגבורה. מורדי הגיטאות והפרטיזאנים נלחמו למען עמנו, ולמען נלחמו בארץ-ישראל חיילי צבא ישראל, ההגנה, הפלמ"ח, האצ"ל, לח"י ומח"ל. כולם גיבורים, כולם קדושים, כולם מסרו את נפשם למען העם היהודי. בגולה ידעו שלא ינצחו. מסרו את נפשם למען כבודו של העם היהודי. בארץ, נלחמו למען תקומתו של העם היהודי, אך כולם נלחמו וכולם נפלו למען העם היהודי. יהיה לנו יום גיבורי ישראל אחד - ערב יום העצמאות. ביום ההוא נזכור את הגיבורים שנפלו בשורות הצבא, המחטרות, הפרטיזאנים ומורדי הגיטאות. יום גיבורי ישראל אחד.

אהרן ידלין

אדוני היושב-ראש, כנסת נכבדה, גם אני מעיר הערותי, כאשר אני בא להציע לטפל בנושא הזה בוועדה, בדחילו ורחימו, אדוני ראש הממשלה. ובדחילו ורחימו מבקש אני לבחון מחדש את הצעתך ולא לדבוק בה.

אני סבור שיש שלושה ימי זיכרון לעם בישראל, ואמנם יש ביניהם סמיכות של זמן, אבל בעיקר יש ביניהם קשר מהותי פנימי. אני מציע לשמור על שלושת ימי הזיכרון, כל אחד בפני עצמו. כוונתי לתשעה באב, ליום הזיכרון לשואה ולגבורה, וליום הזיכרון ללוחמי צה"ל. נכון, תשעה באב הוליד בהיגיון האכזרי שלו את השואה הנוראה, ולשואה הנוראה הזאת לא יכול להיות תיקון, אם בכלל יכול להיות לה תיקון, אלא בחידוש עצמאות מדינת ישראל שהנחילו לנו לוחמי צבא הגנה לישראל, לוחמי ההגנה, לוחמי המחתרות. איתם אנחנו מתייחדים ביום הזיכרון בד' באייר. זאת איננה בעיה של הפרדה בין דם לדם, כפי שתיאר זאת ראש הממשלה. אי-אפשר להפריד את זכר השואה הנוראה מזיכרון הגבורה המופלאה של הפרטיזאנים. יש היגיון בצמידות הזאת של התייחדות עם השואה הנוראה מחד גיסא ועם הגבורה הבלתי-רגילה של הפרטיזאנים, גבורה שהתגלתה בתנאים שאין להעלותם על הדעת, מאידך גיסא.

אני סבור שלא נכון הדבר שאין גבול לביטויי צער ואבל. חכמינו זכרונם-לברכה שמרו על עשרה בטבת, שמרו על שבעה עשר בתמוז, אירועים הקשורים בתהליך החורבן, ועל תשעה באב בנפרד. נכון, הם לא הציעו - ובכך גילו תבונה גדולה - להבחין בין חורבן בית ראשון לבין חורבן בית שני. אבל הם לא ויתרו על תאריכים קובעים בתהליך אובדן עצמאותנו. והעובדה שגירוש ספרד וחורבן מגנצה נקבעו לתשעה באב קבעה, לצערך, שהם אינם נושאים להתייחדות בעם ובנוער בישראל. אפשר שאילו היה זה יום נפרד לגירוש ספרד היה זה יום שהיינו זוכרים ומתייחדים איתו, כציון-דרך היסטורי חשוב בתולדות אותה יהדות מפוארת, יהדות ספרד, שהיא רוב רובה של האוכלוסייה במדינת ישראל. אבל גם גירוש ספרד וגם חורבן מגנצה הם שונים מהשואה הנוראה והאיומה - שואת גרמניה הנאצית, שואה שלא היה לה אח ולא תקדים לא רק בהיסטוריה היהודית, אלא בתולדות העמים כולם, כאשר אומה שלימה הופקרה למבקשי נפשה בתכנון שטני ומתוחכם של מכוונת המלחמה הנאצית, כשם שגבורת הלוחמים בגיטו היתה גבורה יחידה במינה, שאין דומה לה בתולדות מאבקי האדם על כבודו וחירותו.

לכן, אדוני ראש הממשלה - בנושא חשוב כזה אני מבקש שתקשיב - ההצעה שלך אינה הצעה טובה. היא לא תמלא את התפקיד הראוי בחינוך העם ובמצוות הזיכרון.

אני רוצה להדגיש נימוק אחד, הוא חלק מחיינו במדינת ישראל, מנקודת ראותה של מערכת החינוך והנוער. תשעה באב חל לעת חופשת הקיץ של תלמידי ישראל, והתוצאה היא אדוני ראש הממשלה, שאנחנו מחמיצים את ההזדמנות לטפל ביום הזה במערכת החינוך - יום חורבן מקדשנו ואובדן עצמאותנו. זאת בעיה במערכת החינוך. צר לי שזה כך. ואילו מ-כז בניסן, היום שקבעה הכנסת הריבונית כיום השואה והגבורה ועד יום ה' באייר - יום העצמאות - מתקיימת, במערכת החינוך פעולה חינוכית אינטנסיבית ביותר.

דברי הכנסת, יח אב, תשל"ז

ד"ר הלל זיידמן בליל זה יבכיון...

רד ערב. אני הולך הביתה, וראשי מלא רעיונות מבעיתים.

אני עובר דרך חצר ביתנו, על יד בית-התפילה הקטן שלנו (מחמת הסכנה ללכת ברחוב, היו מסדרים בית-תפילה מיוחד לכל בית). על ספסלים מהופכים ישבו כשני מניינים יהודים. ליל תשעה באב הלילה... שתי שלהבות של הנרות מבליחות עמומות על ה"עמוד". ראשי היהודים מורכנים; עיניהם מביטות לתוך מרחק סתום; והנה עולה הניגון העתיק, הקורע לב... הניגון שעלה לראשונה, אפשר מפי גולי ירושלים, ושספג לתוכו את דמעות כל הדורות...

"איכה"...

כל דור ודור - ו"איכה" משלו. אבל "איכה" של דורנו יש לה צלצול מיוחד - כאשר לא היה לה עוד בשום דור. אפשר, זוהי ה"איכה" האחרונה שלנו...

"איכה ישבה בדד העיר רבתי עם". כמה בודדים, כמה גלמודים אנו היום... "כל רודפיה השיגוה בין המצרים"... "קראתי למאהבי - המה רמוני"... כמה אקטואליים הם הדברים העתיקים האלה... כמה בוטא בהם האסון שלנו...

עוד אז התחיל הדבר... עם אובדן מלכותנו ומולדתנו. אז, לפני 1872 שנה, התחיל הדבר. היום אינה אלא החוליה האחרונה בשרשרת.

והרי אנו יושבים, יהודי ווארשה, על הקרקע, צאצאי אותם גולי ירושלים, ומבכים את החורבן שלנו, חורבן עיר ואם בישראל, ווארשה - שהוא תוצאה מאותו החורבן. אנו מבכים את החורבן הגדול והער בקיבוצים היהודים באירופה. מבכים את גורלנו אנו, גורל עם בלי ארץ הנתון בכפו של הנורא שבאויבינו והנידון למוות. יושבים אנו ומבכים את חורבן בית המקדש ואת חורבן חיינו אנו - חיים שהיו מלאים סבל, אבל גם תקוות - שעתה לא תתגשמה עוד לעולם... מבכים אנו את חיינו, שהיו קשים, אך עשירים ומשגשגים ושופעים על אף הכל - שהאויב זומם להכריתם...

יומן גיטו ורשה

אריה סטריקובסקי

מניכור לקרבת אלוהים מגילת איכה כדרמה ובמדרש הדורות

פרשנותנו למגילת איכה מתבססת על ההנחה שיש לקרוא את המגילה כדרמה שבה מתחלפות הדמויות.

שבעים פנים לתורה ופרשנותה של איכה כדרמה לא באה אלא כהצעה שיש בה לספק פתרונות חדשים לבעיות עתיקות. החוקרים שעסקו במגילת איכה מצאו בה "פגמים" למיניהם. רובם הסכימו שאין אחדות רעיונית בין חמש הקינות והן כונסו באקראי. אף המאחדים את הקינות מצאו בהן סתירות פנימיות וכן רעיונות המנוגדים לתורתו של ירמיהו. הבעיות הללו מתיישבות כאשר נקרא את המגילה כדרמה שבה מתחלפות הדמויות.

יש לציין שכמה ממדרשי איכה מבוססים על הדרמטיות שבהתחלפות הנפשות וכמה פיוטי דרמה כלולים בקינות תשעה באב.

העלילה

אחרי חורבן בית המקדש מוצאת "בת ציון" את עצמה בבדידות מוחלטת. כל רעיה מאומות העולם בוגדים בה ואלוהיה מסתיר ממנה את פניו, אינו מקבל תפילותיה ו"גם נביאיה לא מצאו חזון מה".

"בת ציון" מנסה לשבור את בדידותה על ידי פניות נואשות לה' (א, ט, יא) ול"עוברי דרך" (א, יב-טו) אך אינה זוכה לתשומת ליבם.

הנביא המקונן, שהוא, לפי המסורת, ירמיהו, משקיע את כל מאמציו לקרב את "בת ציון" לה'. בתחילה (פרק א) "בת ציון" אינה משגיחה בדבריו, אך לאחר שהיא מזדהה עמו היא מקבלת את עצתו ופונה לה' בבכי ובדמעות (ב, כ-כב).

מכאן ואילך יורשים בני העם את מקומה של "בת ציון", ולפי הנחיות הנביא הם מתוודים ומתחרטים על מעשיהם (ג, מ-מז). בכך מעורר העם רחמי שמים. ה' חוזר לעמו על ידי בשורת גאולה מפי נביאו (ד, כא-כב) והעם מגיב על ידי תפילה ושיבה לה' (פרק ה).

ידידי, פרופסור יהודה רדאי, מצא באמצעות דגם מתימטי של שכיחות מלים, שביטויי הצער והקינה הולכים ופוחתים לקראת סוף המגילה. ממצאיו משתלבים יפה בפרשנותנו.

מחאה כלפי מעלה וצידוק הדין

בכל אחד משלושת הפרקים הראשונים פותחים אנו במחאה כלפי מעלה ולבסוף "חוזרים" לה'. בפרק א מתלוננת "בת ציון" לפני ה' על אויביה (א, ט, יא). בעקבות השתיקה האלוהית היא "כועסת" על ה' ומתלוננת עליו לפני "עוברי דרך" (יב-טו). אדישותם "משכנעת" אותה לחזור לה' ולבקש ממנו נקמה באויביה (יח-כב).

בפרק ב רמוזה המחאה כלפי ה' בדברי הקריין המתאר את פעולות ה' כ"אויב" של עמו (ב, א-ט). כיוון שמגיע הקריין לתיאור התינוקות הרעבים פגה הבלגתו ודמעותיו כובשות אותו (יא-יב). מתוך ניסיון אישי זה הוא מציע ל"בת ציון" לעורר רחמי שמים על ידי דמעותיה והסבל של עולליה (יח-כ) ואכן בת ציון עושה כדבריו, אך אין היא מצדיקה את דינה אלא מוחה בתוקף על גורלה (כ-כב).

בפרק ג מגיעה המחאה לשיאה, והיא פורצת מפי ירמיהו בכבודו ובעצמו. לזעמו כנגד ה' יש מקבילות רק בספר איוב. ה' התאכזר כלפיו כדוב וכאריה והביאו ליאוש גמור: "ואומר אבד נצחי ותוחלתי מה" (יח). אך בשיאו של הייאוש בורח הנביא מה'... אל ה': "חלקי ה' אמרה נפשי על כן אוחיל לו... טוב ויחיל ודומם לתשועת ה'... אולי יש תקוה" (כד, כו, כט).

כאשר אחד מנציגי העם משמיע רעיונות "אפיקורסיים": "לדכא תחת רגליו כל אסירי ארץ; להטות משפט גבר נגד פני עליון; לעות אדם בריבו אדני לא ראה" (לד-לז), מתקומם הנביא: "מה יתאונן אדם חל?" ותשובתו: "גבר, על חטאיו, נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה עד ה' " (לט)! ואכן העם משתכנע, מתוודה ושופך את שיחו לפני ה' (מ-מו).

הנביא שחזר לאלוהיו חוזר ומתאר את סבלו מתוך ראייה חדשה (נא-נו): סבלו לא בא מה' אלא מאויבים ארציים. אויביו השליכוהו לבור מלא טיט. כשטבע בטיט (הסיפור מובא בירמיהו לח, ו) הוא זעק לאלוהיו: "קראתי שמך ה' מבור תחתיות" (איכה ג, נד). ואז הוא שמע את קול האל המסתתר: "אל תירא!" (נז) ומיד אחר כך באה ההצלה. ה' הפך מאויב לאוהב ולמציל. התגלות זו וההצלה האישית של הנביא היו נקודות אור זוהרות בתקופת החורבן, והן מעניקות ציפייה ותקווה לעתיד: אם ה' הושיע את עבדו יש תקווה שיושיע את עמו.

הציפייה מתממשת באופן חלקי כאשר ירמיהו חוזר, לא כמקונן ולא כמוכיח אלא כנביא המנבא את בשורת הגאולה: "תם עונך בת-ציון לא יוסיף להגלותך, פקד עונך בת-אדום גלה על חטאתיך" (ד, כב). רק אחרי בשורה זו מוכן העם לחדש את מסלול התפילה לה' (פרק ה), וממילא למדים אנו שנמוג הענן שחסם את שערי התפילה.

בעקבות התפילה חוזר העם ומתקשר עם אלוהיו. חידוש הקשר עם ה' מטביע את חותמו על תיאור החורבן. בעוד שבפרקים הקודמים מתמקד תיאור החורבן בסבל העם והארץ, הרי כאן, בפרק ה, מתמקד התיאור בעלבון מקדש ה', ובכך מזדהה העם עם הסבל האלוהי. עם זאת יודע העם ששלטונו של ה' לא נפגם במאומה על ידי חילול המקדש של מטה. אמנם "על הר ציון ששמים שועלים הלכו בו" (יח) אך "אתה ה' לעולם תשב כסאך לדור ודור" (יט). מתוך הכרה זו מתפלל העם עבור תשובה הדדית לה': "השיבנו ה' אליך ונשובה".

דמות המנחה

קיימת התפתחות פנימית בדמותו של ירמיהו ההופך מקריין וממנחה למקונן ולנביא, ותוך כדי כך הולך הוא וחושף בפני בת ציון את רגשותיו ותחושותיו. בפרק הראשון הוא מופיע כקריין גרידא, המתאר באובייקטיביות את ציון של מטה, חטאיה ועונשה. ציון אינה מטה לו את אוזנה, שהרי הוא מתייחס אליה כחוטאת וכנידה ומצדיק את דינו של ה' ללא סייג.

בפרק ב הופך הקריין למקונן וידיד. דומה שהוא אומר ל"בת ציון": אני מסכים איתך שה' התנהג כלפיך כאוייב. גדולה מזו, אני שותף לאבלך, תחושותייך ("מעיי חמרמרו, נהפך לבי בקרבי" (א, כ), תחושותי ("חמרמרו מעיי נשפך לארץ כבדי על שבר בת עמי" (ב, יא). אך דעי, העולם כנגדך ואין לך מנוס אלא לעורר על-ידי דמעותיך את רחמי ה' הכבושים.

בפרק ג מתמצית הטרגדיה הלאומית ב"גבר", בירמיהו. הלה נוקט בעמדותיה של "בת-ציון" ומכריז: אני מתכחש לכל מה שאמרתי עד כה. אינני מייצגו של ה', אלא קרבן לזעמו (א-יח). חשיפה זו מבטיחה לו את

הסימפטיה של מאזינו גם כשהוא מספר לעם על חזרתו לה', גם כשהוא מספר על בכייתו עבור עמו (מז-נ) וגם כשהוא מגלה את תוכן התפילה שנשא כנגד בני עמו שרדפוהו (סב-סד). ואכן בזכות חשיפה עצמית זו הוא מצליח לגרוף את הציבור בודיו של אמת (מ-מב).

בסוף פרק ד מופיע המקונן-המנחה כנביא נחמה וכמבשר גאולה. כאן מסתיים תפקידו והוא נבלע בתוך עדת המתפללים.

קיימת הזדהות עמוקה בין ה' ונביאו, ההתקרבות בין ה' והעם היא גם התקרבות בין הנביא ובין העם ובמהלכו חושף הנביא שכבות דתיות ואנושיות מעמקי נשמתו.

"בת-ציון"

"בת-ציון" מופיעה בפרק א כשהיא אפופה בתחושת בדידות. הבעיה הקיומית שלה היא מציאת אוזן קשבת שלפניה תוכל לשפוך את ליבה. בתחילה היא פונה לה' כנגד האויב (א, ט), וכשה' אינו מגיב, הוא פונה לעוברי אורח, דברי ירמיהו: "כל רעיה בגדו בה", אינם נקלטים באוזניה, והיא מנסה לשווא ליצור קשר עם "עוברי אורח". כנראה, היא אינה מסוגלת להשתחרר מהאשליות שיש לה ידידים (אשליות שהפילו את המרד בבבל). רק אחרי שעוברי הדרך מתרחקים (א, טז) ואף סופקים כפיים ושורקים (ב, טו) חוזרת היא, מחוסר ברירה, לה' ושופכת לפניו את סבלה שנגרם על ידי "אוהביה", אך גם אז נמשכת הדממה האלוהית.

בפרק ב מוצאת "בת-ציון" שפה משותפת עם המנחה. היא מזדהה לחלוטין עם ראייתו את ה' כאויבה (זו הייתה השקפתה בפרק א) ומוצאת שהמנחה כואב את כאבה. אך כשהוא מציע לה לחזור לה': "שפכי כמים לבך", ליבה אינו נשפך בתפילה אלא במחאה: "למי עוללת כה"? (ב, יז). עם זאת, יש במחאה זו משום התקרבות לה'. בעוד שבפרק א היא פסחה על שני הסעיפים, הרי עתה היא יודעת שאין לה תקווה אלא ברחמי שמים.

כיון שמגיעים אנו לתפילה שבפרק ה, איננו מוצאים כל מחאה או בקשת נקם. תחתם באים געגועים למלכות ה' ולתשובה.

ירמיהו מוכר כנביא

בפרק ג נבלעת "בת-ציון" בציבור המייצג את העם ואת אצטלת הבדידות יורש ה"גבר", שהגיע לניתוק מה' וגם היה שחוק "לכל עמי" (ג, יד), ולבסוף הגיע למסקנה שאין מנוס אלא "ישב בדד וידום כי נטל עליו" (כח). על הבדידות הכפולה הזאת התגבר הגבר בשלבים. כאשר ה' הצילו ועודדו: "אל תירא", הוא השלים עם אלוהיו וכאשר הביא את עמו לתשובה, הוא הוכר על ידי עמו.

אם ה"גבר" שבפרק ג הוא ירמיהו, נבין את תפקידו שבסוף פרק ד. שהרי ירמיהו היה בודד בקרב בני עמו ורק אחרי החורבן הוכר כנביא אמת. הכרה זו נוצרה אחרי ש"בת ציון" ייחלה לפרוץ את מעגל בדידותה ויצרה קשר עם ה' באמצעות נביאו. בדרך דומה ביצר ה' את סמכותם של משה ושמואל (שמות יט, יט; כ, טז; דברים ה, כד; שמ"א ז, ח-י; יב, יח-כג). "תיקונו" החברתי של ירמיהו החל כשמצא שפה משותפת עם בת ציון ונשלם כשניבא לעמו נבואת גאולה בסוף פרק ד.

מיפגש משולש

יודע הנביא ויודעת "בת ציון" שאלוהיהם אמיתי ואין מחניפים לו. "בת ציון" סירבה להתוודות לפני ה' ולהתפלל אליו טרם יבטיח לה גאולה ואף ה"גבר" שבפרק ג אמר ברגע ייאוש: "אבד נצחי ותוחלתי מה" (ג, יח). מה שאירע ל"גבר" אירע ל"בת-ציון". כשחזר הגבר לה' זכה לגילוי: "אל תירא" (ג, נז) וכשהתוודתה "בת-ציון" לפני ה', זכתה בבשורת גאולה ובמסלול תפילה. היות ובשורת הגאולה באה ל"בת-ציון" מפי ה"גבר", נוצרה בכך התלכדות של העם, ה' ונביאו. מיקומו של פרק ג במרכז המגילה ממחיש זיקה זו.

זבדי בן לוי פתח: עד שלא נגאלו ישראל ממצרים, היו יושבים בפני עצמם והשכינה בפני עצמה. מיום שנגאלו, נעשו כולם הומוניא (חטיבה) אחת וחפפה שכינה עליהם. וכיון שגלו, חזרה שכינה בפני עצמה וישראל בפני עצמן. (איכה רבתי, פתיחתא, כט)

נוכל לשחזר את המשך המדרש: ...כיון שהתוודו לפני ה', נעשו כולם חטיבה אחת וחזרה וחפפה שכינה עליהם.

מדי שנה בשנה אנו קוראים את מגילת איכה וחווים מחדש את זיכרון הסבל, תחושות הניכור ותקוות ההתחדשות. כל דור יוצק למגילה את צרותיו ומצפה ומייחל לתקווה ולגאולה. הגדילו לעשות פייטני הדורות שהנציחו את תחושותיהם בקינות ובפיוטים.

במהדורה זו העתקנו את ספר איכה כדרמה שבה מתחלפות הנפשות. הוספנו לדרמה קטעים ממדרשי חז"ל שמשקפים את החורבנות שאירעו עד זמנם וכן תיאורים מחורבנות שאירעו בתקופות מאוחרות יותר תוך הדגשה על השואה האחרונה.

כדי להקל על הקורא הצגנו את הדברים באותיות שונות.

איכה פרק א

המשתתפים: ירמיהו, בת ציון והעם.

שחקני רקע: זקני ציון, בנות ציון ונציגי אומות, אחת מהן: בת אדום.

שחקן רקע עם קול ייחודי משמיע את קול ה"שכינה".

בין פסוקי המגילה משמיעים את קולם אישי מדרש ודמויות מתולדות ישראל ומהשואה האחרונה.

סממני אבלות של תשעה באב: ארון קודש ללא פרוכת, נרות דלוקים על הרצפה.

[ירמיהו מדבר על בת ציון היושבת כשראשה בין ברכיה. היא מכונסת בעצמה]:

אִיכָה יְשֻׁבָה בְּדָד הָעִיר רַבְתִּי עִם הַיְתָה כְּאֶלְמָנָה רַבְתִּי בְּגוֹיִם שְׁרָתִי בְּמַדְיָנוֹת הַיְתָה לְמֹס:

איש מדרש א: אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה:

ריבון העולמים, מימי לא נכנסתי לבתי תיאטראות ולבתי קירקסאות של אומות העולם ושחקתי עמהם ואעלוז.

נגעה בי ידו של פרעה - ולא ישבתי בדד,

נגעה בי ידו של סנחריב - ולא ישבתי בדד

אך בחורבן מקדשך, משנגעה בי ידך - בדד ישבתי. (פסיקתא דרב כהנא, איכה ב, עמ' 250; ילק"ש [ילקוט שמעוני], איכה רמז תתרג).

איש מדרש ב: אמר הקב"ה: ראו מה גרמו לי עוונותיכם!

לשרוף את ביתי

ולחרוב את עירי

ולהגלות את בניי בין אומות העולם
ולישב לי לבדי. (מתיחתא דאיכה רבתי, י).

איש מדרש ג: מה הציפור הזה בשעה שאתה נוטל גוזליה

היא יושבת בדד,

כך אמר הקב"ה:

שרפתי את ביתי

והחרבתי את עירי

והגליתי את בניי לבין אומות העולם

וישבתי לי לבדי. (פתיחתא דאיכה, כא).

איש מדרש ד: עד שלא נגאלו ישראל ממצרים,

היו יושבים בפני עצמן ושכינה בפני עצמה,

מיום שנגאלו, נעשו כולם הומוניא (חטיבה) אחת

וכיוון שגלו, חזרה שכינה בפני עצמה

וישראל בפני עצמן (שם, כט).

שרה פרנקל: [ניסן תש"ג]

**בצעדנו ברחובות הגיטו הרגשנו כאילו נשארנו היחידים בעולם. השיממון מכל עבר, הבתים
הנטושים פרוצי חלונות ודלתות, והרחובות הריקים העבירו חלחלה בעצמותינו. ... אפילו חיות
בית לא ראינו ברחובות ששקו חיים רק לפני כחודש ימים, וכעת אופפת אותם דממת מוות**

**איכה יושבה בדד העיר, רבתי עם! ליבנו מתפלץ בראותנו את קרקוב - עיר ואם בישראל -
בחורבנה. עירנו, ששכלה את בניה בידי זרים ובני עוולה, עכשיו היא עזובה וזועקת עד לב
השמים בשתיקתה הרועמת זכור ה' לבני אדום! (דבר הישועה, גנזך קידוש השם, התשנ"ד,
עמ' 115).**

יד אב תש"ג.

עכשיו לא נשאר שום יהודי בסלוניקי.

איכה ישבה בדד העיר ואם בישראל. אבדו בתי תפילה נשמד בית החיים שלנו, נשמדו ספריותינו, ספרי תורתנו, נשרפו כל פנקסי העדה ולקחו את כל רכושינוזעקו שקולכם יישמע בכל העולם ודרשו אוד מוצל. (אלו דברי האחרונים, עמ' 9).

בְּכֹו תִבְכֶּה בְּלִילָה וְדַמְעָתָה עַל לִחְיָה
אֵין-לָהּ מְנוּחַם מְכַל-אֶהְבִּיהָ

שרה פרנקל: [חנוכה תש"ה]

בשירת "מעוז צור", כאשר הגיע אל הקטע "רעות שבעה נפשי" פרץ אבא בבכי מזעזע, כי המילים האלה שיקפו את הסבל שעבר עלינו במשך יותר מ-5 שנים ועדיין לא נסתיים. מי רואה אותו בוכה ואינו בוכה עמו?! (דבר הישועה, עמ' 207).

כָּל-רַעְיָהּ בְּגָדוּ בָהּ הָיוּ לָהּ לְאֵיבִים:

גָּלְתָה יְהוּדָה מֵעַנְי וּמִרַב עֲבֹדָה הִיא יְשֻׁבָה בַּגּוֹיִם לֹא מִצָּאָה מְנוּחַ [מצביע על נציגי האומות]: כָּל-רִדְפָיָה הַשִּׁיגוּהָ בֵּין הַמְצָרִים:

משה בלוי, אוסטריה 1938:

נשארנו בווינה סידרו לנו פספורטים עם תעודות לידה שאנחנו נוצרים. על ידי כך יכולנו לעבור לסלובקיה. הגענו לברטיסלבה והחלטנו לעבור לצד ההונגרי, כי חשבנו שההונגרים יתנו לנו להישאר בהונגריה.

אבל ההונגרים היו יותר גרועים מהסלובקים. אספו את כל היהודים, אנחנו ביניהם ושלחו אותנו עם עגלות, עם רכבות ל"נימסלנד". זה היה שטח הפקר בין סלובקיה ובין הונגריה היה שם רק שדות ושלג ירד. היינו תחת כיפת השמים. אחרי כן באו היהודים מצד הונגריה והיהודים מברטיסלבה (פרסבורג) והביאו לנו אוהלים ועגלות. הז'נדרמריה ההונגרית היו מאוד אכזרים והיינו צריכים לשחד אותם שיתנו להכניס כמה מצרכי מזון ושמיכות. הרביצו מכות לכולנו. (עמוד האש עמ' 247).

...עוֹלָלָיָה הָלְכוּ שְׂבִי לְפָנַי-צָר:

וַיֵּצֵא מִבֵּית-צִיּוֹן כָּל-הַדָּרָה

איש מדרש: אמר רבי יהודה: בוא וראה כמה חביבין התינוקות לפני הקב"ה,

כאשר גלו סנהדרין - לא גלתה שכינה, אולם כיוון שגלו התינוקות - גלתה שכינה. (איכה רבה, א, לב; מהדורת בובר, א, ה).

...חֲטָא חֲטָא יְרוּשָׁלַם!

הרב ברוך רבינוביץ:

כואב לי מאוד כשמישהו בא לראות בשואה מעין עונש על חטא פלוני או אלמוני.

רבותינו, מי שבא למצוא כאן ושם איזה חטא אינו אלא מקטרג על כלל ישראל בשעתו הגדולה ביותר; שקידוש השם של מיליונים לא היה אלא עונש על חטאים.

אין כאן בעיה משפטית אלא תוכנה של ברית בין הבתרים בה נולד עם ישראל בליל אימה חשכה מתוך כריתת ברית של ייסורים. ברית זו תובעת את מסירות הנפש לאלוהים. להחזיר לו מה שנתן לנו. (דף לתרבות יהודית, מס' 67, טבת תשל"ז; הרב רבינוביץ, חתנו של האדמו"ר ממונקץ, שימש כחבר בוועד רבני בודפשט בזמן השואה ואח"כ שימש כרבה של חולון).

על-כן לְיִדְהָ הַיְתָה

השיעים האירנים קבעו את מעמד היהודים כנג'ס דהיינו טמאים. בין היתר נאסר עליהם לצאת את ביתם בימי גשם, פן תעבור טומאתם לאחרים באמצעות המים. כל דבר שיהודי נגע בו הפך מיד להיות טמא. ואם נגע יהודי בפרי כלשהו בעת הקנייה נאלץ היה לשלם עבור כל הפירות, שכן טימא אותם במגע ידו. (עפ"י אסתר קנקה שקלים, תולדות הציונות בארצות המזרח, תיק ח: אירן, משרד החינוך, המרכזים הפדגוגיים, עמ' 4).

מערכת ההתייחסויות אל היהודי כאל מעין תת-אדם, יצור שפל,, בזוי וטמא (נג'ס) החלה להתבסס בהודו. יהודים מעיראק שהיגרו להודו נהנו מהחסות הבריטית והחלו להיות גורם חשוב גם באזורי הריכוז של השיעים כבר במחצית הראשונה של המאה ה-19. (פרופ' מיכאל זאנד, פעמים, 29 תשמ"ז, עמ' 109).

כָּל-מְכַבְּדֵיהָ הַזִּילוּהָ כִּי-רָאוּ עֲרוֹתָהּ גַם-הִיא נֶאֱנָחָה וַתִּשָּׁב אַחֲרָי:

טְמֵאתָהּ בְּשׁוּלְיָהּ לֹא זָכְרָה אַחֲרֵיתָהּ וַתִּכְדֹּ פְלָאִים אִין מְנַחֵם לָהּ

בת ציון [פורשת ידיה למעלה]: רָאָה ה' אֶת-עֲנָיִי כִּי הִגְדִּיל אוֹיְבִי:

איש מדרש: ורוח הקודש צווחת ואומרת: ראה ה' את עוניי! ((איכה רבה, א, ס"ו לז)).

[רמיהו: ידו פָּרַשׁ צָר עַל כָּל-מַחְמַדֶּיהָ כִּי- רָאָתָהּ גּוֹיִם בָּאוּ מִקִּדְשָׁהּ אֲשֶׁר צִוִּיתָהּ: לֹא- יָבֹאוּ בִקְהָל לָךְ:

כָּל-עַמָּה נֶאֱנָחִים מִבְּקָשִׁים לָחֵם נִתְּנוּ מִחֲמַדֶּיהֶם בְּאֶכָל לְהַשִּׁיב נַפְשׁ

[בת ציון: רָאָה ה' וְהִבִּטָה כִּי הָיִיתִי זּוֹלָלָה:

הלינה בירנבאום:

במיידאנק היה צורך להילחם על הכול: על פיסת ריצפה בצריף, כדי להתמתח בלילה, על שמיכה, על קערה חלודה שבלעדיה אי אפשר היה לקבל טיפת מרק או מים צהובים מסריחים לשתייה. (בין תמולנו למחרנו, עמ' 130).

[פונה לנציגי האומות]: לֹא אֲלִיכֶם כָּל- עֲבָרֵי דַרְךְ הַבִּטּוֹ וְרָאוּ אִם-יֵשׁ מִכְּאוֹב כְּמִכְּאֹבִי אֲשֶׁר עוֹלָל לִי אֲשֶׁר הוֹגָה ה' בְּיוֹם חָרוֹן אַפּוֹ:

ממרום שְׁלַח-אֵשׁ בְּעֶצְמֹתַי וַיִּרְדְּנָה.

איש מדרש: והיה היכל קורא על עצמו קינה, שנאמר: ממרום שלח אש בעצמותי וירדנה. (ילק"ש איכה, רמז תתרט, ד"ה כל).

...[ירמיהו:] גַת דְּרַךְ אֲדֹנָי לְבַתּוּלַת בַּת-יְהוּדָה:

[נציגי האומות מתרחקים]

[בת ציון:] על-אלה אני בוכיה עיני עיני י' רדה מים כי-רחק ממני מנחם משיב נפשי היו בני שוממים כי גבר אויב:

איש מדרש א: רוח הקודש צווחת: על אלה אני בוכיה!

ישראל נקראו עיניו של הקב"ה,

אמר הקב"ה: תבכה עיני על עיני.

איש מדרש ב: על מה הבכייה?

משום שנסתלקה דעתו של צדקיה המלך.

צדקיה עומד ורואה בניו נשחטים לפניו,

ורואה אחרים מנקרים עיניו

ולא היה לו להקיש ראשו בכותל ולמות?! (איכה רבתי, בוכר, א, עמ' מד).

[ירמיהו:] פֶּרֶשָׁה צִיּוֹן בְּיָדֶיהָ אֵין מְנַחֵם לָהּ צָוָה ה' לַיַּעֲקֹב סִבִּיבֵיו צָרִיו הִיְתָה יְרוּשָׁלַם לְנֹדָה בְּיַנְיָהֵם:

[בת ציון:] צָדִיק הוּא ה' כִּי-פִיהוּ מְרִיתִי שְׁמַעו-נָא כָּל-הָעַמִּים וְרָאוּ מִכָּא בִּי בְּתוּלַתִי וּבְחֹרֵי הַלְכוּ בְּשִׁבִי:

אתונה, כא באלול תש"ג

חברים יקרים, ברגע זה אבל גדול נפל גם על עיר אתונה. קראו לפני חצי שעה מאת הרב הראשי והודיעו לו, שגם פה ייעשה כל הנעשה בסלוניקי ליהודים.

אם יש בידכם להצילנו, חושו ולא תנומו. הסכנה גדולה.

דרשו תיכף ומיד מהרדיו היווני בלונדון ובקהיר ויגידו לאחינו היוונים באתונה, מה היא חובתם בשעות צרה אלה (אלה דברי האחרונים, עמ' 89).

קראתי למאהבי המה רמוני

גולדה מאיר (נציגת ההסתדרות באוויאן):

הנשיא רוזבלט זימן בעיר הנופש הצרפתית אוויאן, ועידה בין לאומית לדיון בשאלת הפליטים היהודים. כל הנאומים היו נרגשים מאוד, על האופי האיום והנורא של המשטר הנאצי, על

רחמנות על יהודים. אבל היה פזמון חוזר לכל אחד מהנאומים : המדינה שלי לא יכולה לקבל את הפליטים.

...ואני זוכרת שאני אמרתי, שאני רוצה לחיות ולראות את היום, כשאיש לא יצטרך לרחם על יהודים. (עמוד האש).

כִּהְיִי וְזָקְנִי בְּעִיר גֹּעוּ כִּי-בִקְשׁוּ אֶכֶל לָמוּ וַיִּשִׁיבוּ אֶת-נַפְשָׁם:

[פונה לה'] : רָאָה ה' כִּי-צָר-לִי מֵעֵי חַמְרָמְרוֹ נִהְפַּךְ לִבִּי בְּקִרְבִּי כִּי מָרוּ מְרִיתִי מִחוּץ שַׁקְלָה- חֶרֶב בַּבַּיִת כַּמּוֹת:

שָׁמְעוּ כִּי נֶאֱנַחָה אָנֹכִי אֵין מִנַּחֵם לִי כָל-אִבִּי שָׁמְעוּ רַעְתִּי שָׁשׂוּ כִּי אֶתָּה עֲשִׂיתָ הַבָּאת יוֹם- קָרָאתָ וַיְהִי כַמִּנִּי:

תָּבֹא כָל-רַעְתֶּם לְפָנַיךָ וְעוֹלָל לָמוּ כַּאֲשֶׁר עוֹלָלָת לִי עַל כָּל-פִּשְׁעֵי כִּי-רַבּוֹת אֲנַחֲתִי וְלִבִּי דָוָי:

בבית כנסת ישן שבעיר קובל נמצאה על אחד הקירות שלא ניזוקה בדליקה צוואתה של אישה יהודיה אל בעלה. וזו לשון הצוואה:

ראובן אטלס, דע, כי כאן ניספו אשתך גינה ובנך אימוש. ילדנו מרר בבכי. הוא לא רצה למות. צא למלחמה ונקום את נקמת אשתך וילדך יחידך. אנו מתים על לא עוול בכפנו. גינה אטלס.

פיוטרקוב, 26 באפריל, 1943.

מושיה: כמה רוצים אנו לחיות. היינו רוצים לראות בעינינו את נקמת מיליוני הקורבנות בעד הסבל שאין לו שיעור. לצערנו לא נוכל לראות את יום הנקמה.

יקירי, עליכם החובה לנקום... לאמיתו של דבר לא תיתכן בכלל נקמה. מה שלא יקרה הוא מעט, כאין וכאפס לעומת גורלנו. לא קל הוא להיפרד לעולמים. עולם, כבר אנו הולכים למות בצחוק על שפתינו. חיו בשלום, הצליחו, ואם תוכלו ביום מן הימים - תנקמו! (אלו דברי האחרונים, עמ' 96)

איכה פרק ב

[ברקע שריפת המקדש]

[ירמיהו:] אֵיכָה יַעִיב בְּאִפּוֹ אֲדֹנָי...

...גָּדַע בְּחַרְי-אֶף כֹּל קֶרֶן יִשְׂרָאֵל הַשִּׁיב אַחור יְמִינוּ מִפְּנֵי אוֹיֵב וַיִּבְעַר בַּיַּעַקֹּב כַּאֲשֶׁר לְהַבָּה אֶכְלָה סְבִיב:

איש מדרש: אמר הקב"ה: קץ נתתי לימיני! כל זמן שימיני משועבדת – בניי משועבדים, גאלתי בניי - גאלתי ימיני. (איכה רבתי, בובר, ב ג).

דָּרַךְ קִשְׁתּוֹ כְּאוֹיֵב נֶצַב יְמִינוּ כָּצַר וַיְהִרְגוּ כֹל מַחֲמַדֵּי-עֵין

חיים מפיוטרקוב:

שלשום ברחו שני בחורים, לכן העמידו אותנו בשורה וכל חמישי נורה למוות. אני לא הייתי החמישי, אבל אני יודע שלא אצא מכאן חי. אני נפרד מכם, אמא יקרה אבא יקר, אחיי היקרים, ואני בוכה (אלה דברי האחרונים, מובא בעטיפה).

בְּאֵלֵהּ בַּת-צִיּוֹן שֶׁפָּךְ כָּאִשׁ חֲמָתוֹ:

הִיָּה אֲדֹנָי כְּאוֹיֵב בִּלְעַלְּיָהּ יִשְׂרָאֵל בִּלְעַלְּכֶם-כָּל-אַרְמְנוֹתֶיהָ שַׁחַת מִבְּצֻרָיו וַיִּרְבַּ בְּבַת-יְהוּדָה תִּאֲנִיָּה וְאַנְיָה:

וַיִּחַמְּסוּ כַּגֵּן שֶׁכָּחוּ שַׁחַת מוֹעֵדוֹ שֶׁכַּח ה' בְּצִיּוֹן מוֹעֵד וְשַׁבָּת

לפני אכילת חמץ יאמר בכוונת הלב:

אבינו שבשמים, הנה גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך ולחוג את חג הפסח באכילת מצה ובשמירת איסור חמץ. אף על זאת דאבה ליבנו שהשיעבוד מעכב אותנו ואנחנו נמצאים בסכנת נפשות (מתוך תפילת אכילת חמץ, חובר על יד הרבנים במחנה ברגן בלזן, מאוסף בית לוחמי הגיטאות).

...גַּם-נִבְיָאִיהָ לֹא-מָצְאוּ חֲזוֹן מֵה':

קִרְיָיִן: יֵשְׁבוּ לְאֶרֶץ יְדֻמוֹ זְקֵנֵי בַת-צִיּוֹן הֶעָלוּ עֶפְרַיִם עַל-רֹאשֵׁם חָגְרוּ שָׂקִים הוֹרִידוּ לְאֶרֶץ רֹאשָׁן בְּתוֹלַת יְרוּשָׁלַם:

יִרְמִיָּהוּ: כָּלוּ בְדַמְעוֹת עֵינָי חֲמַרְמְרוּ מֵעַי נִשְׁפָּךְ לְאֶרֶץ כְּבֹדִי עַל-שֹׁבֵר בַּת-עַמִּי בְּעֶטֶף עוֹלָל וַיִּזְנֶק בְּרַחֲבוֹת קִרְיָהּ:

פּוֹנֵה לַנְּשִׁימִים: לֹאֲמַתָּם יֹאמְרוּ אֵיךְ דָּגַן וַיִּין בְּהַתְּעַטְפָם כְּחָלָל בְּרַחֲבוֹת עִיר בְּהַשְׁתַּפֵּךְ נַפְשָׁם אֶל-חֵיק אֲמַתָּם:

[פונה לבת ציון:] מָה- אֶעֱיֹדךְ

מָה אֲדַמָּה-לְךָ הַבַּת יְרוּשָׁלַם

מָה אֲשׁוּה-לְךָ וְאֲנַחֲמֶךָ בְּתוֹלַת בַּת-צִיּוֹן

כִּי-גָדוֹל כָּפִים שִׁבְרֶךָ מִי יִרְפָּא-לְךָ:

נְבִיאֶיךָ חָזוּ לְךָ שָׂוָא וְתַפֵּל וְלֹא-גָלוּ עַל-עוֹנֶיךָ לְהַשִּׁיב שְׁבוּתֶךָ וַיִּחְזוּ לְךָ מִשְׁאוֹת שָׂוָא וּמִדוּחָם:

[נציגי האומות חוזרים, שורקים ומלגלים על בת ציון]: סִפְקוּ עֲלֵיךְ כַּפִּים כָּל-עַבְרֵי דְרָךְ שָׁרְקוּ וַיִּנְעוּ רֹאשָׁם עַל-בַּת יְרוּשָׁלַם

הִזְאֵת הָעִיר שִׁיִּי אֲמָרוּ

כָּלִילַת יִפִּי מְשׁוֹשׁ לְכָל-הָאֶרֶץ:

פָּצוּ עֲלֵיךְ פִּיהֶם כָּל-אֲיִבֶיךָ שָׁרְקוּ וַיִּחְרְקוּ-שֵׁן אֲמָרוּ

בלענו

אך זה היום שקיינהו

מָצָאנו

כְּאִינוּ:

העולם לא עשה מה שהיה יכול לעשות למען הצל את המעונים מן התופת, העמים הדימוקראטיים הסתפקו במלל סתם (וגם זה לא!) ולא נקפו אצבע כדי להציל. (בנימין מינץ, מבחר כתבים א, עמ' שב)

עליי הוטל לבוא במגע עם מנהיגי הפרטיזנים והפטרוטים הפולנים [כדי להשיג נשק ועזרה במרד הגיטו כנגד הגרמנים] והתוצאה כישלון גמור ומוחלט. שום איש לא הבטיח עזרה. השתמשו באמתלאות שונות ... אחד אמר מתוך גילוי-לב גמור: "אין אנו יכולים להבאיש את ריחה של תנועת ההתנגדות בעיני ההמונים הפולנים על ידי הגשת עזרה ליהודים כי ההמונים הפולנים מתנגדים לכם היהודים".

באתי בדברים עם הפולנים, שאליהם נשלחתי, בדבר החבאת תינוקות ישראל, ואישים יהודים חשובים אך הם התחמקו באמתלאות שונות. עובדה היא, שלאחר שכבר הושמדו 450,000 מיהודי וארשה לא ניצל אף יהודי אחד על ידי קשרים רעיוניים בכוח עמדה הומאניטרית נתבדו כל התקוות לקבל עזרה מבחוץ [עבור מרד בגרמנים] אף על פי כן מתקבלת החלטה אם תבוא "אקציה" חדשה מצד הגרמנים יש להתנגד בכוח הנשק. (דר' הלל זיידמן, יומן גיטו וארשה יום ב 11 בינואר 1943).

דין וחשבון צירי הפרלמנט הבריטי על זוועות מחנה בוכנוואלד, עוררו את דעת הקהל הבריטי. קורבנות החיה הגרמנית מצויינים כנורבגים, פולנים, יוגוסלבים, צ'כים רק לא כיהודים, אף על פי שהדין וחשבון הרשמי מזכיר את היהודים - אולם לא כן העיתונים, תחנות הרדיו וכו'. (בנימין מינץ, שם, עמ' שכ; שערים כ באייר תש"ה).

[שמואל מרדכי זיגלבוים, נמלט מפולין ב-1940 והגיע ללונדון. ב-1942 צורף כנציג הבונד למועצה הלאומית הפולנית בלונדון. ב-12 במאי 1943 שלח יד בנפשו במחאה נגד יחס האדישות לגורל יהדות פולין בהשאירו מכתב]:

לכבוד נשיא הרפובליקה הפולנית, ולדיסלאב ראצ'קביץ, ראש הממשלה הגנרל ולאדיסלאב שיקורסקי,

אני מרשה לעצמי להפנות לאדונים את דבריי האחרונים ובאמצעותכם לממשלות ולעמים של בעלות הברית, למצפון העולם. האחריות לפשע של רציחת הלאומיות היהודית בפולין מוטלת בראש ובראשונה על המבצעים עצמם, אך בעקיפין רובצת היא גם על בעלות הברית וממשלותיהן, אשר לא נקטו עד היום בשום מעשה ממשי כדי לבלום פשע זה...

אני מבקש להביע במותי את מחאתי העמוקה ביותר כנגד חוסר המעש, שבו העולם משקיף ומרשה להשמיד את העם היהודי...

חיי שייכים לעם היהודי בפולין, ועל כן אני מוסרם לו. בכדי להציל את השריד החי של יהדות פולין מהשמדה. אני נפרד בברכה מכולם ומהכל שהיה לי ואהבתי,

ש' זיגלבוים
(אלה דברי האחרונים, עמ' 102)

...חומת בת-ציון

הורִידִי כִנְחַל דְמָעָה יוֹמָם וְלַיְלָה

אֶל-תִּתְּנִי פּוּגַת לֶךְ

אֶל-תִּדְּוֹם בַּת-עֵינֶיךָ:

בנימין מינץ:

יהדות אירופה כולה, השכולה והדוויה לא שכחנו אותך כשם שאתם יהודי הגולה הייתם אומרים את הפסוק "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני", כך אנו קיבלנו על עצמנו להעלות את זכרוןך תמיד לפנינו "אם אשכחך גולה תשכח ימיני". בת ציון לא תיתן פוגת לה, לא תידום בת עינה, עד ישקיף ויראה ה' משמים. עד ישקיף ויקבץ בציון שארית נדחי ישראל. (שידור לגולה, מבחר כתבים א, עמ' שכב, שערים, י בתמוז תש"ה)

קוֹמִי רִנִּי בַּלַּיְלָה לְרֹאשׁ אֲשֶׁמְרוֹת

שִׁפְכִי כַמִּים לִבְךָ נִכַח פְּנֵי אֲדֹנָי

שְׂאֵי אֵלָיו כְּפִיךָ

על-נפש עוללך העטופים ברעב בראש כל-חוצות:

ובאמת פלא הוא איך העולם עמד אחרי כל כך הרבה צעקות כאלו. ב"עשרת הרוגי מלכות" נאמר, שצעקו המלאכים: זו תורה וזו שכרה?! אם אשמע קול אחר אהפוך את העולם כולו למים".

ועתה ילדים תמימים טהורים, אף גדולים קדושי ישראל, הנהרגים ונשחטים רק בשביל שהם ישראל ממלאים את חלל העולם צעקות אלו ואין העולם נהפך למים רק עומד על עומדו כאילו לא נגע לו הדבר חס ושלום. (ר' קלונימוס קלמיש שפירא, אש קודש, חוקת תש"ב)

[בת ציון:] ראה ה' והביטה למי עוללת כה אם-ת' אכלנה נשים פרים ע' ללי טפחים

אם-יהרג במקדש אד'ני כהן ונביא:

והיה ירמיהו מקונן לפני המקום ואומר : 'למי עוללת כה אם תאכלנה נשים פרים עוללי טיפוחים? ורוח הקודש משיבתו: אם ייהרג במקדש ה' כוהן ונביא – זה זכריה בן יהוידע (איכה רבה פר' ב כג; דברי הימים ב, כד כ) שהוכיחם והרגוהו בעזרה (רש"י).

שָׁכְבוּ לְאָרְץ חוּצוֹת נֵעַר זֶקֶן בְּתוֹלֵתִי וּבַחֲוֵרֵי נֶפְלוֹ בְּחֶרֶב

הֲרֵגְתָּ בְיוֹם אֶפְרַיִם

טִבַּחְתָּ לֹא חֲמֵלֶתָ:

תִּקְרָא כְיוֹם מוֹעֵד מְגוּרֵי מִסְבִּיב

וְלֹא הָיָה בְיוֹם אֶפְרַיִם פְּלִיט וְשָׂרִיד

אֲשֶׁר-טִפַּחְתִּי וְרַבִּיתִי

אֲיָבִי כָלָם:

גיטו וארשה שמחת תורה תש"ג, כמניין וחצי יהודים התאספו במעונו של רבי מנחם זמבה לעריכת "הקפות" ותפילה. פתאום נכנס לחדר ילד כבן י"ב היה בזה משום חידוש גדול כי כבר לא היו ילדים בגיטו. כולם הושמדו. כאשר סבבו המתפללים עם ספרי התורה, קפץ פתאום ר' יהודה לייב אורליאן אל הילד, חיבקו יחד עם ספר התורה שבזרועו, ובלחצו את שניהם אל ליבו, החל שואג בקול קורע לבבות: "ילד יהודי עם התורה הקדושה", ופרץ בריקוד ממושך עם הילד ועם ספר התורה.

היה זה הריקוד האחרון בשמחת תורה האחרונה, של היהודים האחרונים בווארשה. (יומן גיטו וארשה להלל זיידמן).

איכה - פרק ג

ירמיהו: אֲנִי הַגִּבֹר רָאָה עֵינִי בְשֵׁבֶט עֵבְרָתוֹ:

איש מדרש: אמר רבי יהושע בן לוי:

אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה: ריבונו של עולם, אנא הוא איוב. (איכה רבה ג, א). כמה טובות עשיתי לפניך!

קידשתי שמך על הים,

אמרתי לך שירה,

קיבלתי תורתך בשמחה - מה שלא קיבלו האומות, ואחר כל השבח הזה - אני הגבר ראה עוני. (ילק"ש, איכה ג, רמז תתרלה).

דון יצחק אברבנאל: אני הגבר ראה עוני. ראיתי את העם הזה בהודו יופיו ונעימותו ויהי היום לקץ ארבע שנים לגירושו ולמהומתו, כי גבוה מעל גבוה שומר מִשְׁךְ בְּקִשְׁתוֹ, שָׁם ימינו כצר, וירץ לקראתו בחמת כוחו להומו ולאבדוכי כן גזרה חוכמתו (מעייני הישועה, הקדמה, עמ' רעד).

אלחנן אלקס [19 באוקטובר 1943]:

אני הוא הגבר שראה את עוני הלקוחים למוות.

בעצמי עמדתי ב-29 לאוקטובר (1941) בבוקר השכם בתוך המחנה שהובלה לשחיטה להפורט התשיעי.

באוזני שמעתי את הסימפוניה הנוראה של בכיות, יללות וזעקות של עשרת אלפים איש, זקן ונער שקרעה שמים.

אין מי ששמע כזאת בכל הדורות והזמנים

יואל אהובי! היה בן נאמן לעמך

השתדל להתיישב בארץ ישראל

שרה בתי האהובה, הנני סומך חביבתי על שכלך הזך...

לרגע אני עוצם את עיני והנני רואה את שניכם עומדים לפני עד נשמתי האחרונה הנני אביכם אוהבכם. (הכותב היה ראש גיטו קובנה). ויליאמפולה, גיטו קובנה 19 באוקטובר, 1943

[מחשיכים את הבמה:]

אוֹתִי נִהַג וַיִּלְךְ חֲשֵׁךְ וְלֹא-אֹר:

...זְכוֹר תִּזְכּוֹר וְתִשׁוּחַ עָלַי נַפְשִׁי:

איש מדרש: משל למלך שיצא למלחמה והיו בניו מקניטים אותו.

למחר יצא המלך לבדו ולא היו בניו עמו.

אמר המלך:

הלוואי והיו בני עמי ואפילו היו מכעיסים אותי!

(איכה רבה, ג, ז)

הלוואי והיו בני עמי בארץ ישראל אף על פי שמטמאים אותה!

(איכה רבתי, בובר, פרשה ג כ עמ' סו)

[האור חוזר לבמה:]

זֶאת אָשִׁיב אֶל-לְבִי עַל-כֵּן אוֹחִיל:

חֲסֵדִי ה' כִּי לֹא-תִמְנֶנּוּ כִּי לֹא-כָלוּ רַחֲמָיו:

חֲדָשִׁים לְבָקָרִים רַבָּה אֲמוֹנַתְךָ:

אנדרי נהר:

האתגר אשר לפניו עומד היהודי שריד השואה הוא

לא להאמין סתם,

ולא להתפלל סתם

ולא לקוות סתם

- אלא ליצור את האמונה ואת התפילה ואת התקווה, חדשים לבקרים ומחודשים לערבים. כמעין הנובע והמתגבר מתוך בחירה מתמדת בין הלאו ובין ההן, בין הספק ובין הוודאות, בין האבסורדיות ובין המשמעות.

חֲלָקִי ה' אֶמְרָה נִפְשִׁי עַל-כֵּן אוֹחִיל לּוֹ:

טוֹב ה' לִקְוֹן לְנֶפֶשׁ תִּדְרָשׁוּנּוּ:

טוֹב וַיִּחַיל וַדּוּמָם לְתַשׁוּעַת ה':

טוֹב לְגָבֶר כִּי-יִשָּׂא עַל לְבָנָיו:

[מתיישב:] יֵשֵׁב בְּדָד וַיִּדְּם כִּי נָטַל עָלָיו:

איש מדרש: שאל הקב"ה למלאכי השרת:

מלך בשר ודם שהוא אבל, מה ראוי לו לעשות?

אמרו לו תולה שק על פתחו.

אמר להם: אף אני אעשה כן.

ועוד שאלך:

מלך שהוא אבל מה הוא עושה?

אמרו לו: הולך יחף.

אמר להם: אף אני אעשה כן.

ועוד אמרו לו: יושב דומם.

אמר: אף אני אעשה זאת. (איכה רבה ג, י)

יִתֵּן בְּעֶפְרַיִם אֱוִילֵי יִשְׂרָאֵל תִּקְוָה:

[מטה לחיו]: יתן למִפְהוֹ לְחֵי יִשְׁבַּע בְּחֶרֶף:

[עומד]: כִּי לֹא יִזְנַח לְעוֹלָם אֲדָנִי:

כִּי אִם-הוֹגָה וְרַחַם כָּרַב חֲסָדָיו

כִּי לֹא עָנָה מִלְּבָבוֹ וַיִּגָּה בְּנֵי-אִישׁ:

[מפגין שקם מן הקהל זועק כלפי מעלה]:

לְדַכָּא תַּחַת רַגְלָיו כֹּל אֲסִירֵי אֶרֶץ:

לְהַטּוֹת מִשְׁפַּט-גָּבֵר נֶגֶד פְּנֵי עֲלִיּוֹן:

לְעוֹת אָדָם בְּרִיבוֹ אֲדָנִי לֹא רָאָה:

[ירמיהו גוער בו:]: מִי זֶה אָמַר וַתְּהִי אֲדָנִי לֹא צָנָה:

מִפִּי עֲלִיּוֹן לֹא תִצָּא הַרְעוֹת וְהַטּוֹב:

מֵה-יִתְאוּנָן אָדָם חֵי גָבֵר עַל-חֲטָאָיו:

[כולם]: נַחֲפָשָׁה דְרָכֵינוּ וְנַחֲקָה וְנִשְׁוָבָה עַד-ה'!

...סֹכְתָה בְּאֶף וַתִּרְדְּפֵנוּ הַרְגַתְּ לֹא חֲמַלְתְּ:

סֹכְתָה בְּעֵנָן לְךָ מֵעֶבֶר תִּפְלָה:

יצחק רודשבסקי: יום ג', 16 באפריל, 1943:

דיכאון. כבר ידועים כל פרטי האימים. 5000 יהודים הובלו לפונאר וכן הושמדו. מאות יהודים נורו בשעת בריחתם. לפנות ערב יצאתי אל הרחוב. השעה חמש. מראה הגיטו נורא. ענני עופרת כבדים. טרם סער. מצב הרוח, כשמים אף הוא מעונן, והסימטאות מלאות אנשים נבוכים מבוהלים. עשרים וחמישה שוטרים נלקחו לשם פינוי המתים מן הבורות מחשיך והולך ופתע רעם ברק - וגשם מתחיל לרדת. האנשים העצובים, המפוחדים נטרדים מן הסימטאות. הגשם טופח בזעם, כאומר למחות הכל מתבל איומה זו. (מיומנו של נער. בין תמולנו למחרנו, עמ' 42).

שרה פרנקל [חשון תש"ה]:

המחנה שלנו היה רק חלק קטן של מחנה ברגן בלזן הענק. לפעמים לעת ערב נראו השמים מואדמים, ומפה לאוזן סיפרו המבוגרים זה לזה כי זהו הקרמטוריום (המשרפות) שעשן מסתיר את עין השמים ואת הארץ (דבר הישועה, עמ' 184).

העשן העולה מן הכבשן כפוף ככל עשן לחוקים הפיזיים : החלקיקים מצטברים ומתפזרים לפי הרוח הנושב בהם. העלייה היחידה לקברות תהיה להסתכל לעתים לשמי סער בעצבות. (אנדרי שוורץ בארד, אחרון הצדיקים, סוף הספר)

סְחִי וּמְאוֹס תְּשִׁימוּנוּ בְּקֶרֶב הָעַמִּים:

פָּצוּ עֲלֵינוּ פִּיהֶם כָּל-אֲיָבֵינוּ:

שלמק: ישבנו במרתף חשוך וקר בחלמנו. לאחר יום עבודה מפרך בקבורת הנרצחים היינו נופלים על מרבץ הקש הדליל ובוכיםבאותו הערב נכנס אל המרתף אחד הקלגסים, עמד בפתח ואיים עלינו באקדחו ופקד עלינו לשיר. . בקול רועד פניתי לחברי האסירים ואמרתי: "חברים, קומו על רגליכם חבשו כובעים, וחזרו אחרי". הקלגס האיץ בנו בחוסר סבלנות. הכל קמו על רגליהם ואני פתחתי : שמע ישראל, ה' אלוקינו ה' אחד(מתוך עדות שנגבתה בווארשה, אלו דברי האחרונים, עמ' 17)

פָּחַד וּפְחַת הָיָה לָנוּ הַשָּׂאת וְהַשְׁבֵּר: [האדמו"ר מרדזין, רבי שמואל שלמה ליינר, היה מוכן לצאת אישית בראש חמישים איש על מנת להילחם בגרמנים]: יש צורך להתגבר על הפחד. הגרמנים רוצים לבלבל את החושים שלנו ורוצים שנאמין שאין מוצא מן המצב הזה. לכן עלינו לומר "או חברותא או מיתותא". לבד קשה להילחם באויב אבל בחברותא נוכל להתגבר ולא לאבד את הניצוץ האלוקי ולא לשקוע בבוץ הייאוש. (מסר שמעון קאנץ, ולודאבה והסביבה סוביבור, עמ' 696)

[ירמיהו]: פִּלְגֵי-מַיִם תִּרְדַּעַיִנִי עַל-שֶׁבֶר בֵּית- עַמִּי:

...צִוֵּד צְדוֹנֵי כַּפֹּר אֲיָבֵי חֲנָם:

צָמְתוּ בְּבוֹר חַיֵּי וַיִּדוּ-אָבֵן בֵּי:

צָפוּ-מַיִם עַל-רֹאשִׁי אֲמַרְתִּי נִגְזַרְתִּי:

קָרָאתִי שְׁמֶךָ ה' מְבוֹר תַּחְתִּיּוֹת:

קוֹלִי שָׁמַעְתָּ אֶל-תַּעֲלָם אֲזַנְךָ לְרוּחֹתִי לְשׁוֹעַתִּי:

קִרְבַּתְּ בַּיּוֹם אֶקְרָאֲךָ אֲמַרְתָּ

[קול מלמעלה]: אֶל-תִּירָא!

[כולם: אל תירא!]

[ירמיהו]: רִבְתָּ אֲדֹנָי רִיבֵי נַפְשִׁי גְאֵלְתָּ חַיֵּי:

רְאִיתָה ה' עֲוֹנֹתַי שְׁפָטָה מִשְׁפָּטִי:

רְאִיתָה כָּל-נִקְמָתָם כָּל-מַחְשַׁבְתָּם לִי:

שְׁמַעַתְּ חֲרָפְתָם ה' כָּל-מַחְשַׁבְתָּם עָלַי:

שִׁפְתַי קָמִי וְהִגִּינֶם עָלַי כָּל-הַיּוֹם:

שִׁבְתֶּם וְקִימְתֶם הַבֵּיטָה אֲנִי מִנְגִּינְתֶּם:

תָּשִׁיב לָהֶם גְּמוּלָה כַּמַּעֲשֵׂה יְדֵיהֶם:

תִּתֵּן לָהֶם מִגְּנֹת-לֵב תִּאֲלָתֶךָ לָהֶם:

תִּרְדֹּף בְּאָף וְתִשְׁמִידִם מִתַּחַת שְׁמֵי ה':

[כולם: תרדוף באף ותשמידם מתחת שמי ה'!]

איכה פרק ד

[מקונן:] אִיכָה יוּעַם זָהָב ...

בְּנֵי צִיּוֹן הַיְקָרִים הַמְּסֻלָּאִים בְּפֹז אִיכָה נִחְשְׁבוּ לְנִבְלֵי-חֶרֶשׁ מַעֲשֵׂה יְדֵי יוֹצֵר:

גַּם-תַּנִּים חָלְצוּ שֵׁד הַיְנִיקוּ גוֹרֵיָהֶן בַּת-עַמִּי לְאַכְזָר כִּי־עֵינַיִם בַּמַּדְבָּר:

דויד: אני דויד. אני ילד יהודי מפולין, בן 13.

נלקחתי מגיטו ורשה יחד עם יהודים אחרים לגירוש למחנה עבודה הנקרא טרבלינקה מעת לעת הקרון נעצר לאסוף קורבנות נוספים מערים אחרות לאורך הדרך. בתחנות האלה, משליכים לתוך הקרון כיכר או שתיים של לחם. אנחנו רומסים את שכנינו כדי לתפוס חתיכה. זה עתה מתה אישה זקנה שהייתה לידי. ילד קטן צורח ומחפש את אמו. אני רוצה למות. (בין תמולנו למחרנו, עמ' 61).

דָּבַק לְשׁוֹן יוֹנֵק אֶל-חִכּוֹ בְּצֶמָא ...

חֶשֶׁךְ מִשְׁחֹר תִּאָּרֶם ל' א נָכְרוּ בַחֲצוֹת

צָפַד עוֹרָם עַל-עֲצָמָם יִבֵּשׁ הָיָה כְּעֶץ:

טוֹבִים הָיוּ חֲלָלֵי-חֶרֶב מִחֲלָלֵי רֶעִב שֶׁהֵם יָזְבוּ מִדְּקָרִים מִתְּנוּבוֹת שְׂדֵי:

חיים ממי:

אלה שחזרו [מהמחנות בטוניסיה] היו רזים מאוד, והבגדים שלהם היו מכוסים בוץ יבש וצואה עד שהתביישנו להסתכל בהם. (מתוך עדות, בין תמולנו למחרנו, עמ' 84).

בלנקה לוי [16 בדצמבר, 1944]:

מנדושיקה אחותי, זה שמונה ימים שאנו סגורים בקרון. מתוך 77 איש נמלטו עד כה 14, ואיני יודעת אם לעשות כן בעצמי.

פעם ביום אנו מקבלים פרוסת לחם אחת עם "ביס" שימורים, וגם זאת רק מיום שלישי - עד אז לא קיבלנו כלום. הלב מתפלץ בעד לגימת מים אחת. ונוסף על כך יורד שלג וחסרת בית אני לחלוטין, כל כך לבדי בעולם.

אני חושבת שאנסה להימלט כי אם אכשל ויתפסוני - לפחות אז המוות בטוח. (המכתב נכתב ברכבת שהובילה את הכותבת לברגן בלזון, אלו דברי האחרונים, עמ' 5).

יְדֵי נָשִׁים רַחֲמָנִיּוֹת בְּשָׁלוֹ יִלְדִיָּהֵן הָיוּ לְבָרוֹת לְמוֹ בְּשֶׁבֶר בֵּת-עַמִּי:

איש מדרש: אמר הקב"ה: בנותי לא הניחו אותי לפשוט ידי (הקשה) בעולמי.

הא כיצד?

היה בן של שכנתה מת

הייתה לה גלוסקין אחד,

והיה לה לאוכלו היא ובעלה ובנה ולחיות עליו יום אחד,

והייתה נוטלתו מפי בעלה ובנה

והולכת ומבררה לשכנתה ומנחמת אותה,

והעלה עליהן הכתוב כאילו בישלו בניהם לגמילות חסד (איכה רבתי, בובר, פרשה ד, י).

היא אכלה חתיכה קטנה, ואת השאר עטפה בנייר עיתון: "זה לאחי הקטן". (בין תמולנו למחרנו, עמ' 118).

רצח ילדים בגורי (רוסיה הלבנה). בעשרה באוקטובר 1941 נכנסו הגרמנים לעיירה גורי. קצין גרמני ראה ילד בן שש ומיד ירה בו, זו הייתה ההתחלה. הישישה רחלין קראה לעבר הגרמנים: דמם של התינוקות לא יישכח, אתם עוד תתנו את הדין"אותה רצחו הגרמנים ראשונה. את היהודים הפשיטו ערומים. "קר" קראו הילדים הקטנים. חנה גרביץ זעקה: "לא אתן לכם להתעלל בילדתי!" היא חנקה במו ידיה את בתה. (בין תמולנו למחרנו, עמ' 68).

ראיתי אמה ששלושה מילדיה נלקחו, ניגשה למכונית וצעקה לגרמני: תן לי את ילדיי. והוא שאל כמה הם ילדייך? היא ענתה: שלושה, והוא אמר: אחד מהם את יכולה לקחת. שלושת הילדים הושיטו ראשיהם אליה, כל ילד רצה ללכת עם אימא שלו. האימא לא יכלה לבחור. (עדות ממשפט אייכמן, עמ' 68).

[ירמיהו:] כָּלָה ה' אֶת-חֲמַתוֹ שֶׁפָּךְ חָרוֹן אַפּוֹ וַיֵּצֵת-אֶשׁ בְּצִיּוֹן וַתֵּאֵל אֶכְלֵ יְסוֹד תֵּיהֶ:

[מקונן:] לֹא הָאֲמִינוּ מַלְכֵי-אֶרֶץ כָּל יִשְׂרָאֵל תִּבֵּל

כִּי יבֹא צָר וְאוֹיֵב בְּשַׁעְרֵי יְרוּשָׁלַם:

רבי יוסף גרסון (ממגורשי ספרד): לא האמינו מלכי ארץ וכל יושבי תבל כי יבואו כל היהודים מאותם המלכויות [ספרד ופורטוגל], שבאו במעט ממון ומסרו עצמם ביד אויבים קשים והשמ יתברך הצילנו מידם והביאנו לשלום (בן פורת יוסף, דף 198).

[ירמיהו:] מַחַט־אֵת נְבִיאָיָה עֹנֹת כֹּהֲנֵי הַשָּׁפְכִים בְּקִרְבָּה דַם צְדִיקִים:

[מקונן:] נְעוּ עֹרִים בְּחֻצוֹת נְגֹאֵלוֹ בְּדָם

...פָּנֵי כֹהֲנִים לֹא נִשְׂאוּ וְזִקְנִים לֹא חָנְנוּ:

ק' צטניק (יחיאל דינור):

מבצע זקנים. הנה עובר מבצע הזקנים. הם מובלים אל הקרונות.

באישון לילה התחולל מבצע של זקנים בגיטו. ליקטום והביאום מתוך בתיהם וממושבי הזקנים. גברים ונשים כולם. כולם עקרום ממשכביהם ומבין חיבוקיהם הלופתים של ילדיהם הבוגרים. והם הולכים עתה בדרכם אל הקרונות.

הגרמנים נושאים רוביהם מורדי ידיים. איש לא יברח. זהו מבצע של זקנים. (בין תמולנו למחרנו, עמ' 69).

[כולם:] עוֹדֵינוּ תִּקְלִינָה עֵינֵינוּ אֶל-עֲזָרְתֵנוּ הֶבֶל בְּצַפִּיתֵנוּ צְפִינוּ אֶל-גֹּי לֹא יוֹשִׁיעַ:

צְדוֹ צְעָדֵינוּ מְלַכֶּת בְּרַחֲבֵי תֵינוּ

בלומה שדור: אנחנו היינו יוצאים יום-יום לעבודה בבית חרושת ויצאנו בבוקר מוקדם ב-5 בבוקר. והיינו הולכים ברגל לעבודה. זה היה מרחק רב מאוד. ליהודים היה אסור ללכת על המדרכות, הלכנו באמצע הכביש, ואחרינו רצו ילדים פולנים והשליכו עלינו אבנים ושמו אותנו לצחוק. אבל העבודה שלנו הייתה בשבילנו מאוד חשובה. זה איפשר לנו להוציא מן הגיטו כל מיני דברים ולהחליף אותם בצד הארי ללחם, למזון. בבית כבר היה רעב בלתי רגיל כבר לא היה מה למכור. (עמוד האש, עמ' 293).

קרב קצינו מלאו ימינו כִּי-בָא קִצְנוּ:

ציפורה: משה היקרביילה.

היו כולכם בריאים ואנו נשתדל למענכם. אנא שלמו למי שישלח לכם את המכתבים.

אנו צמים יומיים והולכים לשחיטה.

היארציט שלנו יהיה ב-29 באוגוסט.

אנחנו היהודים נהיה הקורבן למען גאולתכם. (אלו דברי האחרונים, עמ' 86).

קלים היו רִדְפֵינוּ מִנְשָׁרֵי שָׁמַיִם עַל-הַהָרִים דָּלְקָנוּ בְּמִדְבַר אֶרְבוּ לָנוּ:

הרמאן פרידריך גרבה:

הלכתי סביב הבור וראיתי שאנשים יחידים עדיין מתנועעים שם. ...כשהלכתי בבוקר יום המחרת. ראיתי שכמה אנשים צעירים, בני עשרים או עשרים וחמש כולם כמובן ערומים כביום היוולדם, ישבו בקצה הבור וחיממו זה את זה בגופותיהם. יעצתי להם שינסו להגיע אל היער הקרובה אמנם ניסו לברוח לכיוון היער, אלא שבאותה שעה ראיתי קרון צבאי מתקרב מלא אנשי אס-אס. הקרון נסע אחריהם. נפלו כמה יריות, מבלי לפצוע את האנשים. אך הללו הוכרחו לחזור ולרדת אל הבור – ומיד שמעתי שוב כמה יריות. (עדות בירושלים, דבריו הוקלטו בסתו 1965, יד ושם, קובץ מחקרים. עמ' 261).

מתוך דוח מסכם של גנרל ס"ס שטרופ, וארשה 16 במאי 1943:

על ההתנגדות שגילו היהודים והבנדיטים ניתן היה להתגבר רק על ידי הפעלה נמרצת ובלתי נלאית של יחידות המחץ יומם ולילה. החלטתי לבצע את ההריסה המוחלטת של רובע המגורים היהודי על ידי שריפת כל גושי המגורים. כמעט תמיד יצאו היהודים מהבונקרים והמחבואים. ...עד שנתגלו על ידי פלוגות המחץ רק על יד הפעלה מתמדת ובלתי נלאית של כל הכוחות הצלחנו לתפוס בסך הכל 56,065 יהודים או להשמידם בוודאות. (השואה בתיעוד, יד ושם, תשל"ו, עמ' 248)

רוח אִפִּינוּ מְשִׁיחַ ה' נִלְכַּד בְּשִׁחִיתוֹתֵם אֲשֶׁר אִמְרָנוּ בְּצִלּוֹ נְחִיָּה בְּגוֹיִם:

[ירמיהו בלבוש נבואי מעוטר בטלית. פונה לבת אדום. אורות מקסימליים על הבמה:] שִׁישִׁי וְשִׁמְחִי בַת-אֲדוֹם יוֹשֶׁבֶת בְּאֶרֶץ עוֹץ גַּם- עָלֶיךָ תַעֲבֹר-כּוֹס תִּשְׁכָּרִי וְתִתְעָרִי:

[פונה לבת ציון:] תָּם-עוֹנֶךָ בַת-צִיּוֹן לֹא יוֹסִיף לְהַגְלוֹתְךָ פֶּקֶד עוֹנֶךָ בַת-אֲדוֹם גְּלָה עַל- חַטֵּאתֶיךָ:

[המשתתפים מסירים את סימני האבלות. כולם:] זְכֹר ה' מָה-הָיָה לָנוּ הַבִּיטָה וּרְאֵה אֶת- חֲרָפְתָנוּ:

אברהם שביט, סקמפא פולין, 1939:

עלינו על משאית, היו בה אנשים רבים. לא היו ספסלים ועמדנו צפופים. הגרמנים סגרו את הברזנט, לא היה אוויר, היה חושך. הילדים הקטנים בכו, הזקנים השתעלו והאמהות הרגיעו. נסענו זמן רב, היטלטלנו מצד לצד, לא נפלנו בגלל הצפיפות. הילדים צעקו שהם רעבים, צמאים וצריכים לעשות פיפי וקקי. לאמהות לא הייתה אפשרות לעזור לילדים והן אמרו להם לעשות את צרכיהם במכנסיים. זה אחד האירועים שלא שוכחים עד סוף כל החיים. (הכוח לשרוד - הרצון לחיות, גבעתיים תשס"ג. המחבר הוא יליד תרצ"ה)

גיזי פליישמן [10 במאי '42]:

...בקרונ בהמות אפשר לאכלס ארבעים איש, אך הגרמנים דוחסים לשם 120 איש. על הרצפה נמצא סיד בעומק של כעשרה סנטימטרים. לאנשים אין אפשרות לעשות את צרכיהם אלא במקום שבו הם עומדים. כאשר הפסולת נוגעת בסיד, נוצר גז המעלה במידה רבה את שיעור התמותה. (תיק יד ושם, יהושע בן עמי השתיקה, עמ' 23).

...על צוארנו נרדפנו

יגענו ול'א הונח-לנו:

הרגע הנורא מכל ב-24 השעות של חיי המחנה היה רגע היקיצה: שלוש שריקות של משרוקית היו קורעות אותנו בלי רחם, בעוד לילה, משנתנו המייגעת. באותה שעה היינו מתחילים להתלבט בנעליים הרטובות, שבקושי רב יכולנו לתחוב את רגלינו הפצועות והבצקות. ברגעי השכמה אלה נשמעו אנחות ויבבות על צרות פעוטות ערך, כגון קריעת תיל ששימש תחליף לשרוכים. בוקר אחד שמעתי אדם, שהכרתיו כאיש אמיץ בעל הליכות של כבוד, בוכה כילד משום שנעליו הצטמקו ממידת רגליו ואנוס היה לצאת יחף אל רחבת המצעד המושלגת (אלמוני, שם עמ' 103).

מצרים נתנו יד אשור לשב'ע לחם:

זאב ז'בוטינסקי [מתוך מכתב ללורד האליפקס, משרד החוץ הבריטי, 23 בינואר, 1940]:

אני פונה אליך בבקשה להציף את 2000 הפליטים שנתקצו בסירות בקרח הדאנובה, אין לתאר את ייסורייהם, על ראש בעלי האוניות מרחץ איוס על החרמת אוניות, ועל מאסר קברניטים וצוותים במקרה שנתפסים ליד חופי ארץ ישראל.

חוסר טעם הוא להתווכח אתה את "צדקו" פליטים אלה או "לא צדקו" בניסיונם להימלט מן הסיינים. העובדה היא שניסו, אתה חייבים להציף אותם. ומאחר ורומניה לא תתיר להם לרדת על אדמתה, הדרכ היחידה להציףם על סף שאה איומה היא לבטל לפחות למצנם את חרט הכניסה לארץ ישראל. נוכח מצוקה כזאת אין מקום לנימוקי "מדיניות", רק הנימוק האנושי לכאי להשמיץ את קולו

התשובה הבריטית: (30 בינואר 1940)

מובן הוא שאנשים אומללים אלה יצאו למסע זה בהשפעת סוכני נסיונות חסרי מצפון, שהצליחו מהם את העובדה שאנשים חסרי היתרי כניסה אסורה הכניסה לארץ ישראל

ככל הכבוד

(-) נ' ס' רונאלד

(לני יחיל, קובץ יד ושם, י, עמ' 199 - 200).

...שָׁרִים בְּיָדָם נִתְּלוּ פְּנֵי זִקְנִים לֹא נִהְדָּרוּ:

אברהם שביט, גיטו שצ'גובו, פולין, שנת ת"ש:

בבוקר פרצו כמה קאפו לבניין וצעקו: "כולם לצאת החוצה! להשאיר את הכל בבניין! לצאת מיד!"

...יצאנו למרכז הגיטו, התאספו שם זקנים, נשים וילדים מארבעת בנייני הגיטו. מולנו ראינו עשרה עמודים, מכל עמוד השתלשל חבל עם לולאה. מתחת לכל עמוד היה השולחן ועליו כיסא, ליד כל שולחן עמד כיסא נוסף. מולנו עמדו חיילי אס-אס רבים, עם רובים בידיהם. הרובים היו מכוונים אלינו. פתאום נשמעו צעקות: "אכטונג! אכטונג!" שקט השתרר במקום. לפתע ראינו עשרה זקנים מובלים על ידי קאפו. כל זקן הועמד על ידי שולחן. הקאפו עזרו להם לעלות על השולחנות ולהיצמד לחבלים.

ברגע זה נשמע בכי גדול בקהל, אנשים זיהו בין הזקנים את בני משפחותיהם והבינו מה עומד להתרחש.

הקאפו צעק בידיש: "שקט! ואם לא, החיילים יתחילו לירות לכיוון הקהל!"

הזקנים הועמדו על הכיסאות העליונים וראשיהם הוכנסו ללולאות. ואז, בבת אחת, הכיסאות הוצאו מתחת לרגליהם.

ראיתי ממולי זקן תלוי, שהסתכל עלי בעיניים גדולות, שכמעט יצאו מחוריהן. לשונו השתלשלה החוצה, ראשו היה מוטה לצד אחד וכל גופו התנדנד מצד לצד. מראה מפחיד ומזעזע! ילד קטן שהיה בזרועות אמו, הצביע לכיוון אחד הזקנים התלויים וצעק: "סבא! סבא!" אמו סתמה לו את הפה בכף ידה והתייפחה בשקט. (הכוח לשרוד – הרצון לחיות, גבעתיים תשס"ג).

בְּחֹרִים טָחוּן נָשְׂאוּ וּנְעָרִים בְּעֶץ כָּשְׁלוּ:

...אֲתָה ה' לְעוֹלָם תִּשָּׁב כְּסֶאֶךָ לְדָר וְדָר:

והיה השיל רפפורט, יהודי פשוט. בימיו האחרונים של גיטו ורשה כאשר רוב בתי הגיטו היו אפופים להבות אש. התאספו כארבעים יהודים בדירה בליל שביעי של פסח. היהודים חשבו שעכשיו יעלה הבניין שלהם באש. מספרת אחת הניצולות:

ואז פתח ר' השיל ואמר: דווקא בשנה האחרונה יש להתחזק הרבה שלא תחלוף מחשבה פסולה במוחנו כאילו הקב"ה עזב אותנו אמנם רצינו להמשיך ולחיות בכדי לעבוד הלאה את השם יתברך, אולם רצונו שנלך לקדש את השם, ואנחנו מקבלים זאת בשמחה ובהתלהבות. (אלה שלא נכנעו, א, עמ' נט-ס; אליעזר ברקוביץ, עמו אנכי בצרה, עמ' 102).

לְמָה לְנִצָּח תִּשְׁכַּחְנוּ תַעֲזְבוּנוּ לֹא כִךְ יָמִים:

אנה פרנק:

עלינו לשאת את כל הסבל ולא להתאונן; עלינו לעשות כל מה שביכולתנו ולבטוח באלוהים... אלוהים הוא אשר עשה אותנו כך ואלוהים הוא אשר ירימנו מן התהום וייגאלנו... התחזקי! הבה נבין את הייעוד שהוטל עלינו ולא נתלונן; עוד יבוא מוצא; מעולם לא נטש אלוהים את עמנו (יומן, 11 באפריל 1944)

הַשִּׁיבְנוּ ה' אֵלֶיךָ וְנִשׁוּבָה חֲדָשׁ יָמִינוּ כְּקֶדֶם:

איש מדרש: אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה:

השיבנו ה' אליך!

אמר להם הקב"ה:

שובו אליי ואשובה אליכם.

--ריבוננו של עולם, שלנו היא?

--שלך היא, שובנו אלוהי ישענו והפר כעסך עמנו! (איכה רבתי בובר ה, כא).

[בקול נמוך:] כִּי אִם-מָאֵס מְאֹסָתְנוּ קִצְפָתָ עָלֵינוּ עַד-מָאֵד:

[שרים ורוקדים: השיבנו...]

יעל לוין

נשים בבניין בית המקדש

מפשוט דברי הרמב"ם בהלכות בית הבחירה פרק א הלכה יב עולה כי בניין המקדש הוא מצוות עשה שהזמן גרמא, החלה אף על נשים: "אין בונין את המקדש בלילה. שנאמר 'וביום הקים את המשכן' (במדבר ט, טו), ביום מקימין לא בלילה. ועוסקין בבניין מעלות השחר עד צאת הכוכבים. והכל חייבין לבנות ולסעד בעצמן ובממונם אנשים ונשים כמקדש המדבר".¹

ביאורים מביאורים שונים הוענקו במגמה ליישב הלכה זו עם הכלל הרגיל והמקובל לפיו נשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמא במובן המקובל של הדברים. כך, הוזכר, בין היתר, בהקשר לכך כי קיימת חובה לבנות את המקדש פעם אחת, כאשר הלילה אינו מבטל את המצווה אלא מפסיק אותה, ולפיכך לפנינו מצוות עשה שאין הזמן גרמא.² נימוק אחר שהובא הוא כי מכיוון שהבנייה לבדה אינה נעשית בלילה אך פעולות הסיעוד מתבצעות בו, אין נחשב הדבר מצוות עשה שהזמן גרמא, ומשום כך נשים חייבות.³

יש שסברו כי מצוות בניית המקדש נלמדה מהקמת המשכן בה היו נשים חייבות, ואף כאן חיובן הוא דאורייתא, בדומה להקהל ולחובת השמחה בשלושת הרגלים שהתורה גילתה שנשים מחויבות בהם.⁴ גישה אחרת שהועלתה היא כי בניין המקדש הוא מצווה המוטלת על הציבור, ולא על היחיד, ואף נשים חייבות במצוות מסוג זה, כל עוד אין מצוי מיעוט מפורש שיהווה סיבה לפוטרו מן. פטורן של נשים ממצוות עשה שהזמן גרמא הוא ממצוות אישיות החלות על היחיד.⁵

תירוצים אחדים נסבים סביב היות המקדש מקום להשראת השכינה. על פי דעה אחת, בניין המקדש הוא הכשר מצווה, שעיקרו השראת השכינה בקרב העם, כנזכר: "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (שמות כה, ח), ועל כן אינו נחשב מצוות עשה שהזמן גרמא, וזאת בדומה למצוות פרו ורבו, אשר לדעת ה"מנחת חינוך" ואחרונים נוספים עיקר המצווה הוא העמדת צאצאים, כאשר מעשה הביאה הוא הכשר מצווה בלבד.⁶ לפי נימוק אחר, מטרת בניין הבית היא השראת השכינה בין ישראל וכל כפרת ישראל תלויה בכך. זו נחשבת

¹ רבינו משה ב"ר מיימון, משנה תורה הוא היד החזקה, מהדורת שבתי פרנקל, ירושלים-בני ברק תשנ"ד, עבודה, הלכות בית הבחירה, עמ' ח.

² ראו, בין היתר, ר' יצחק יהודה שמלקיש, שאלות ותשובות בית יצחק, חלק אורח חיים, פרעמישלא תרל"ה, סימן ג, אות ו, ו' ע"א-ע"ב; ר' חיים אלעזר שפירא, שאלות ותשובות מנחת אלעזר, חלק שני, מונקאטש תרס"ז, סימן מז, מו ע"א-ע"ב.

³ ראו, בין היתר, בית יצחק, שם, סימן ג, אות ה, ד ע"ד-ה ע"א; הרב מנשה קליין, משנה הלכות, מהדורא קמא, חלק שיש, ניו יורק תשנ"ח, סימן שכו, רא ע"ב.

⁴ מנחת אלעזר, (לעיל, הערה 2), סימן מז, מו ע"ב.

⁵ משנה הלכות, (לעיל, הערה 3), סימן שכו, רא ע"א.

⁶ הרב דוד אויערבאך, הליכות ביתה, ירושלים תשמ"ג, פתח הבית, עמ' 34.

בגדר מצווה של הנאה, ונשים חייבות במצוות הנכללות בקטגוריה זו אף כשעניין לנו במצוות עשה שהזמן גרמן, כשהדבר נלמד ממצוות השמחה ברגלים שלדעת ר' זירא נשים חייבות בה.⁷

והנה, נימוק ייחודי אשר מסתייע במוטיב זה של השראת השכינה מצוי בביאורו של ר' נחמן אנג'ל [נפטר בשנת תרפ"ה (1925)] למזמור אשת חיל.⁸ ר' וידאל אביו [נפטר בשנת תרס"ז (1907)] עלה ארצה בשנות השלושים של המאה התשע עשרה יחד עם קבוצת רבנים מסאלוניקי. הוא היה מגדולי רבני ירושלים ושימש כראש אב"ד בעיר ועמד בראש קהל חסידים "בית אל", שייסד המקובל ר' שלום שרעבי. ר' נחמן היה בחלק הראשון של חייו שד"ר לקהילות יהודיות שונות ברחבי העולם, ולאחר מכן שימש אף הוא כאב"ד בירושלים וכראש קהל "בית אל" בפועל.⁹

להשקפת חכם זה, לנשים יש שייכות במצוות בניין המקדש "לפי שיעקר בניין הבית הוא כדי שתשרה שכינה על ישראל וגם שהיו שואבים משם רוח הקודש. גם הנשים צריכות שתשרה שכינה ונבואה עליהן כמו שנאמר: שבע נביאות עמדו לישראל. במידי דנשים שייכי ביה לא מפטרי [=בדבר שנשים שייכות בו אין נפטרות (מטעם הזמן גרמא)]. המוטיב של היות המקדש מקום ממנו היו שואבים רוח הקודש מוזכר במקורות אחדים. כך, לדעת ר' יהושע בן לוי, שמחת בית השואבה נקראה כן "שמשם שואבים רוח הקודש", ועל יונה בן אמיתי נזכר שהיה מעולי רגלים "ונכנס לשמחת בית שואבה. ושרתה עליו רוח הקודש. ללמדך שאין רוח הקודש שורה אלא על לב שמח".¹⁰ דבריו ביחס לשבע הנביאות מתייחסים למקור קולקטיבי בבבלי מגילה יד ע"א-ע"ב המונה מספר נביאות זה, אם כי ממקורות אחרים עולה כי מספרן היה רב יותר.¹¹

לגישת ר' נחמן, נשים חוייבו במצוות אחדות מהטעם של "אף הן היו באותו הנס",¹² ולא מצינו שנפטר מהן בנימוק שהן מצוות עשה שהזמן גרמן. ביחס לדין בדבר חובת נשים במצוות תלמוד תורה ציין כי לולא המיעוט המפורש "ולמדתם אתם את בניכם" (דברים יא, יט) ממנו דרשו "ולא את בנותיכם"¹³ היו הן מתחייבות במצווה, כדעת בן עזאי, כאשר, לשיטתו, התיבות המקראיות הנזכרות באות למעט את בני הבנים.¹⁴ "במילתא דנשים שייכות ביה, אי לאו דאיכא מיעוטא בהדיא לא ממעטי ליה" (=בדבר שנשים שייכות בו, אם אין מיעוט מפורש אין ממעטים אותו). באשר לבניין המקדש, אין מצוי מיעוט מפורש, ועל כן נשים חייבות במצווה זו "כיון שגם הן שייכות בה ליהנות מאותו השפע".

כבר הורונו חכמינו כי "כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה",¹⁵ ולפי גירסאות אחרות "בבניינה"¹⁶ או "בנחמתה".¹⁷ במקורות מדרשיים אחדים אנו שומעים על רחל אמנו, בצד האבות ודמויות נוספות, אשר תבעו את שיבת הבנים אחר חורבן הבית הראשון.¹⁸ בקינה שחיבר ר' אלעזר הקליר, "אז בהלוך ירמיהו אל-קברי אבות", הנאמרת בבוקרו של תשעה באב, הובאו, אחר הזכרת דברי האבות ודברי משה, תגובותיהן של רחל ואף של לאה, של בלהה ושל זלפה לשריפה: "קול בכי לאה / מתופפת על לבבה / רחל אחותה מבכה על בניה / זלפה מכה פניה / בלהה מקוננת בשתי ידיה".¹⁹

הנשים שהיו שותפות גורל לאבל על החורבן במהלך הדורות, ושנטלו חלק בהיבטים שונים של המקדש בעומדו על תילו, ובהם אריגת הפרוכות, סמיכה על הקרבנות ועלייה לרגל,²⁰ עתידות לחזות בבניינו של

⁷ ראש השנה ו ע"ב; ר' מאיר דן פלוצקי, חמדת ישראל, חלק ראשון, פיעטרקוב תרס"ג, קונטרס נר מצוה, אות יט, ג ע"ד.

⁸ דרושים ופירושים: כתבים מעזבוננו של הרה"ג ר' נחמן בן וידאל אנג'ל ז"ל, ירושלים תשל"ז, עמ' 186-187.

⁹ שם, פתח דבר, עמ' ז-יב.

¹⁰ ירושלמי סוכה ה, א, גה ע"א. אף על אשת יונה נזכר שהייתה "מעולי הרגלים" (פסיקתא רבתי, מהדורת מאיר איש שלום, וינה תר"מ, עשרת הדיברות פרק תניינותא, קיב ע"ב).

¹¹ ראו, לדוגמה, שיר השירים רבה, מדרש רבה, חלק שלישי, ווילנא תרל"ח, ד, יא, כז ע"ד.

¹² שבת כג ע"א; פסחים קח ע"ב; מגילה ד ע"א; ערכין ג ע"א. והשוו ירושלמי מגילה ב, ד, עג ע"ב.

¹³ קידושין כט ע"ב-ל ע"א.

¹⁴ קידושין, שם.

¹⁵ תענית ל ע"ב; בבא בתרא ס ע"ב ומקבילות.

¹⁶ פסיקתא דרב כהנא, מהדורת דוב מנדלבוים, ניו יורק תשמ"ז, שוש איש, עמ' 468.

¹⁷ סדר רב עמרם גאון, מהדורת דניאל גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' קלה.

¹⁸ מדרש איכה רבה, מהדורת שלמה באבער, וילנא תרנ"ט, פתיחתא, כד, עמ' 25-28; פסיקתא דרב כהנא, (לעיל, הערה 16), מה נאו על ההרים, עמ' 464; פסיקתא רבתי, (לעיל, הערה 10), ביום השמיני, יא ע"ב; סדר אליהו רבה, מהדורת מאיר איש שלום, וינא תרס"ב, כח, עמ' 48; מדרש הנעלם על איכה, זוהר חדש, מהדורת ראובן מרגליות, ירושלים תשי"ג, צב ע"א-ע"ב.

¹⁹ סדר הקינות לתשעה באב כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ ישראל, מהדורת דניאל גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' ק. וראו עוד חיבורה-מדרשה של כותבת שורות אלו, תחינת הנשים לבניין המקדש, תל אביב תשנ"ו, המתייחס לחורבן הבית השני.

²⁰ תוספתא, מהדורת שאול ליברמן, מועד, נויארק תשכ"ב, שקלים ב, ו, עמ' 207; כתובות קו ע"א; חגיגה טז ע"ב; שמואל ספראי, העלייה לרגל בימי הבית השני, ירושלים תשמ"ה, עמ' 88-91.

המקדש ולזכות בהשראת השכינה והנבואה עליהן, כחזון הנביא יואל: "והיה אחרי כן אשפוך את רוחי על כל בשר ונבאו בניכם ובנותיכם זקניכם חלמות יחלמון בחוריכם חֲזִינוּ□ ת יראו. וגם על העבדים ועל השפחות בימים ההמה אשפוך את רוחי" (יואל ג, א-ב).

בלפור חקק

תפילת נחם חדשה

אב הרחמן זוכר יצוריו
רֵאָה אֲבִי יְרוּשָׁלַיִם בְּתַשְׁעָה בְּאָב.
יְרוּשָׁלַיִם תִּתֵּן קוֹלָהּ נְהַמָּה נְהַמָּה
שְׁהִיתָה מִשְׁכָּבָר לְגִיוֹנוֹת זָרִים
שְׁהִיתָה מִשְׁכָּבָר בְּזוּיָה שׁוֹמְמָה.

וְאַתָּה אָבִי שְׁבֹאֵשׁ הַצִּתָּה דוֹר לְדוֹר
וְאַתָּה אָבִי שְׁקִמְתָּ לְבָנוֹתָה
לְהִיּוֹת לָהּ בְּאֵהָבָה
חוֹמַת אֵשׁ וּמִסְתוֹר
רֵאָה יְרוּשָׁלַיִם לֹא עוֹד חֲרָבָה.
שְׂמַח בִּירוּשָׁלַיִם הַבְּנוּיָה עִם אֹר וְעִם רִדָּת
שְׂמַח בִּירוּשָׁלַיִם הַהוֹמָה פִּיּוֹלְדָת.

אב נאמן לבניו זוכר יצוריו
יִהְיוּ נָא רַחֲמֶיךָ לְבָנִים הַחוֹזְרִים
וְתַמְלֵא הָעִיר מִצְהָלוֹת יְלָדִים
כָּלֶם חֲסִידֵי עֲלִיוֹן, אָבִי
גַם הִלְלוּ הַשְּׁבוּרִים.
לוֹ תִשְׁכַּח בְּתוֹכָהּ לְכָלֶם
אֲהַבֵּת יְדִידִים.
הִיָּה לָהּ עֵתָה חוֹמַת אֵשׁ
אֲךָ גַם חוֹמַת מַיִם
כִּי אֲתָה לָנוּ אָב
כִּי אֲתָה לָנוּ, אָבִי
בוֹנֵה יְרוּשָׁלַיִם.

תשעה באב תש"ס

אהרן מירסקי
איך אברא המספד

...יקום א-להים בכבודו ויתן את קולו בקינה,
ויצב בשמים נהי, ובאבל יעטף השכינה,
תחבר בשחקים ה"איכה", ויגד הדבר בה עד תם,
וישמע ממרום המספד, ואנחנו נשב ונדם.

כל העיר נהלכה

כל העיר נהלכה ללויה, העדה והרב בראשם,
כל אחד על שכמו העמים כיצחק נשמתו לאשם,
כפרה ליהדות של גזעם, כפרה ליהדות של דמם
הולכה כל העיר לקברות לכפר לאשמת העולם.
לויה רבתי משוכה ואין איש מלוה ואבל,
כל אדם מלוה את נפשו, לכל איש מלוה רק הצל.
רק נשמות זרעותיו אחריו מהלכות ומבכות את האב
שלא זכה ללדתם לגאלה כחזונו וככל תפלותיו.

נושאים יהודים נשמתם כשאת אב תינוקו לקברות
ובלבד ציורי ציורים מחייו שהיו לברות:
הנה בני כפר לומד תלמודו, הנה בני כפר גמר תלמודו,
הנה בנו בחפת חתנים שלא חז כזינה מעודו. –
כך חזו יהודים ציורים: זכו נשמותם לפדיום
וגופם עמהם מהלך, עולים להר הקדש היום.
פרפרו שם נשמות יהודים והנדף חזונו מעברות, –
נשאו יהודים נשמותם כשאת אב תינוקו לקברות.

ואולי משלי כאן טעה, ואולי לא יכון הציור,
משורר בדמיון רק חפשי, אבל במשכל הוא אסור;
נפש איש יהודי בספקה אין משלה במשלות בני איש,
ומה דמיון אדמה נשמתו בבואו את נפשו להקדיש.

יונדב קפלון
אלם אים מטהר

מלותיו האחרונות קרועות
עד קצה קולן וגופן הגמיש
מרעיד באפלה.

אלם אים מטהר
את העולמות
ואל שפתותיהם גואה לאטה
נחמת ירושלים.

גוש השירה בחזה היקום
נע בין קרחונים ומעבר
לתמרות אדם.

על העיר יתנוודד ועתבונו
פזהב אהבה אבודה.

אלמנט עברי, הוצאת שוקן, תשנ"א. ספרו האחרון של יונדב
קפלון, "אתה עוד כותב" יצא לאור בימים אלה בהוצאת כתר

